

Аркадій ПОВАЖНИЙ

ГЕНЕРАЛ

“Лисаний Камінь”

Косів
2014

ББК 84.4 (УКР6)

П 41

Поважний А.О.

П 41 **Генерал.**/Поважний – Косів: Писаний Камінь, 2014 – 194 с.

ISBN 978-966-97446-5-4

Твір А. Поважного «Генерал» присвячений життю і діяльності шефа контррозвідки, служби безпеки ОУН (б) УПА – Миколи Арсенича, одного з дев'яти генералів УПА, лицаря Золотого Хреста Заслуги. Роман в динаміці розкриває формування майбутнього керівника СБ починаючи з дитячих років і закінчуючи смертю в бою з більшовицькими окупантами.

ББК 84.4 (УКР6)

ISBN 978-966-97446-5-4

© А.О. Поважний, 2014

© С.В. П'ятаченко, 2014

© Видавництво

«Писаний Камінь», 2014

ПЕРЕДМОВА

Вивчати минувшину, хай і суперечливу, вартує не лише задля пошани предків. Подекуди знання історії надається до вирішення нинішніх завдань. Роман Аркадія Поважного «Генерал» – про керівника Служби безпеки ОУН – повчальний у часи війн та революцій, у смугу яких вступила Україна. Щоб оборонити себе зараз, важливо знати, як це робилося понад піввіку тому.

Герой роману – Микола Арсенич – керівник СБ ОУН, котра під його проводом стала розгалуженою та мобільною. Служба Безпеки часів Арсенича мала безліч завдань. Це і протидія НКВС та гестапо, розвідка та контррозвідка, організація диверсій, охорона чільних членів ОУН, контроль за дотриманням конспірації, підтримка внутрішньої безпеки. Для кращого розуміння ворога він активно вивчав досвід та методи агентурної роботи НКВС.

У 1943-му Арсенич отримав наказ від керівництва здійснити тотальну перевірку серед членів ОУН-УПА та серед цивільних симпатиків її боротьби. Це був доволі непростий момент, саме через нього сьогоднішні історики закидають Арсеничу надмірну жорстокість, не виключено, що й не безпідставно. Проте була війна і керівництво мало підстави сумніватися у «менш стійких елементах, котрі в абсолютній більшості перейдуть на сторону більшовиків». Провокаційна робота радянських спецслужб, які насичували підпілля своїми агентами, потребувала симетричної відповіді.

Віддавна відомо, що толерантність до зрадників породжує нові зради. Шкода, що цього не розуміє нинішня українська влада, котра плекає зраду на всіх щаблях

– від генералів до міністрів. Розвінчані вороги України не зазнають не лише кримінального покарання, а й навіть остракізму. Вони успішно балотуються до парламенту та отримують чиновницькі портфелі і таврують ОУН-УПА.

Автор акцентує увагу на нагальному тоді питанні: як має виживати держава у ворожому оточенні, котре пустило метастази і в середину її тіла? Пораховано, що восени 1946-го агентурний апарат НКВС (тоді вже – МГБ) на заході України мав 644 резидентів, 2249 агентів та 18165 інформаторів. Ця велика ворожа армія, «вписана» у тодішній контекст боротьби, мала бути розконспірована та знешкоджена. До виконання цієї місії і долучався Микола Арсенич.

Генерал загинув 23 січня 1947 неподалік села Жуків, що на Тернопільщині. Ворог знайшов криївку, де він переховувався разом з дружиною Ганною Гунько, охоронцем та зв'язковою Головного Командира УПА Романа Шухевича. Аби не потрапляти до рук МГБ, Арсенич застрелив обох жінок, знищив архів та застрелився сам. Цей вчинок важко осягнути навіть з позицій сьогоденського, воєнного часу. Історію кохання Арсенича до Ганни Гунько автор викладає і чуйно, і стримано. Людина, яка здатна відмовитись від найдорожчого в ім'я ідеї – заслуговує на повагу.

В романі Поважного є діалог між Арсеничем та агенткою чекістів: «Я загину вільною людиною, а ти рабою, і ніхто раба не згадає ні добрим, ні злим словом», – говорить Арсенич. «А тобі, може, ще й пам'ятник спорудять?», – запитує його візаві. Пам'ятник генералові – у творі про нього. На жаль, молоді українські письменники не надто закохані у жанр роману, тим паче – історичного. Останній вимагає забагато труду і вивчення архівних документів. Добре, що Поважний зсуває справу з мертвої точки. За його

допомогою буде заповнена іще одна прогалина – історія про життя та смерть Миколи Арсенича-Березовського, одного з дев'яти генералів УПА, лицаря Золотого Хреста Заслуги. Генерал СБ прожив лише 37 років, він послідовно та самовіддано служив Українській державі навіть тоді, коли переконався у безперспективності боротьби.

Відомим є лист Арсенича до Шухевича, датований 11 січня 1947-го. В цьому посланні, написаному за два тижні до загибелі генерала, Арсенич зазначає: «На найближчий час перспектив немає й навряд чи будуть протягом найближчих декількох десятків, а, може, й сотень років».

З пророцтвом Арсенич не влучив: перспектива для України з'явилася саме за кілька десятків років. Респект автору за нагадування про те, що не можна змарнувати усі витрачені на побудову України зусилля. Герої минулих і теперішніх днів нам цього не пробачать. Як не пробачать і нащадки, які читатимуть про генерала Арсенича через роки.

Андрій ШКІЛЬ

ГЕНЕРАЛ

— Миколко, Миколко, вставай, — чую крізь сон голос тата, та мені здається, що почув цю фразу за кілька миттєвостей до того, як вона прозвучала.

Так не хочеться вилазити із ліжка.

Поруч молодший братик Степанко, йому можна й далі спати, а мені ніяк. Сьогодні важливий день, йду до школи.

Літо скінчилося. Мати звечора наладнала нову сорочку, штани і чобітки, які ми ще перед Різдвом купили на ярмарку у Станіславі.

Тато приїхав із Америки, де він на заробітках разом з Іваном, моїм найстаршим братом, працюють на заводі Форда електриками. Тато приїздить ще на такі важливі дні, як, наприклад, перший похід до школи одного із синів. У цьому році моя черга, наступного піде Степанко. До мене був Іван, потім Антон, Михайло. Стефку напоумлятимуть ті ж істини, що тепер говорить мені, а до цього вже чули старші брати.

— Се перші кроки, синку, із дитинства кроки. Запам'ятай одну річ — більше знатимеш, найбільше будеш непохитний, як скеля. Незламний.

— Я що воза зможу, як Білавич підняти?

— То не велика кеба вози без коня тягати. Піднімеш, якщо їстимеш добре та тренуватимешся. Не про те веду.

Сила людська не визначається потенційністю м'язів. Вчи мови за певної нагоди, польську, німецьку, французьку, будь-яку де трапиться спосібність.

Я буду навчатися в українській школі, що називається «Рідна школа», за навчання треба платити, а державна безкоштовна, але там лядська, а тато не любить їх, та й в українській, як він каже: «наука добірніша». Навіть заможні поляки влаштовують своїх дітей до нашої.

Ось переступив поріг кляси, куди частенько зазирає крізь вікно. Бачив, як навчався Антон. Цього літа приміщення підновили, і ми, так би мовити, входимо у нову школу. Завтра тато повезе Антона до коломийської гімназії, куди згодом піду і я.

Якось урочисто пахне фарбами. Вчитель, професор Вічлинський, привітав із початком навчання, промовив якусь піднесену лекцію, та у мене повз вуха пройшло.

Мені чомусь не вдавалося прилагодитися писати пером. Вдома тато вчив олівцем, а тут виявляється різниця. Тож до кінця уроку мої пальці геть заплямувалися антраментом. Зате я єдиний у класі, хто вмів читати не по складах, бо з чотирьох років зі мною займаються старші брати.

Я піднесено йду додому, хотілося із кимось поділитися радощами. Ще коли виходив зі школи ніби навмисне забили церковні дзвони. Якесь свято. На мосту зустрів свого дідуса Якова.

— Слава Йсу, — привітався дід. — Як дужий?

— Навіки слава, — відповідаю. — Дякувати Богу, ось зі школи.

— І як воно наука?

— Файно. Відразу ж бельфер¹ читанки сказав, що я лепсько читаю.

¹ Бельфер — вчитель.

— То ж і стриміти подобає до кінця, що б не робив, усе має бути якнайкраще.

Отримавши цінну пораду старого, я ще більш одухотверений почимчикував додому. Хтілося похизуватися ще перед батьками. Та тато якось прохолодно вислухав про мої успіхи, мама посміхнулася і, пригорнувши, поцілувала в голову. Очікувала робота на ділянці, що на горі, підібрати сіно, там ми випасаємо кіз і корів.

Перехопивши пиріжків, рушив до відтинку в горах. Підніматися високо, у мене торбина, де їжа і домашнє завдання. Так, я буду вчитись наполегливо і стану, як напучує дід Яків, найкращим.

* * *

Після Різдва виникла okazія з родинним прізвищем. Влада змушувала змінити, як казав Іван, на «топонімічне», цебто ми, за діда-прадіда Арсеничі, мали стати Березовськими. Селяни було масово спробували відпекуватися, тоді солтис¹, помічник повітового воеводи, сказав, що у тих, хто не послухається, відберуть ліцензію на пайову землю, а також очікуймо перешкоди коли спробуємо яку городину продати закупівельникам, чи на ярмарку у Коломиї. Тато засумував, та товариш родини Микола Ґеник намудрував, як обтуманити закон і зберегти родинні прізвища, отож почали записуватися як Арсеничі-Березовські та Ґеники-Березовські. Далі чергова квестія. Ксьондз почав заохочувати селян всілякими пільгами, аби забирали із української церкви свої метрики і відносили до костелу. Та із Нижнього Березіва лише двоє зголосилися: Йосип Онопрічук та Теодор Шумко. Для них подібне ренегатство вилилося у громадський глуз. Йде отак Йосип до склепу, назустріч баба Ониська.

¹ Солтис — польський староста.

— Слава Йсу, — вітається.

— А йди у дупу ксьондза поцілуй, раз він тепер тобі пастир.

Теодора не менше смикали. Скінчилося тим, що обидва повернули свої метрики.

Іван раз на півтора року приїздив із Америки, привозив всіляких гостинців і десяток українських книжок, отриманих від канадського українського товариства. Вдома багато польської всякої літератури, це не зважаючи на те, що тато геть не жалував поляків. Із цього приводу любив цитувати Шевченка, де йшлося, що свого треба навчатися, та й чужого не цуратися. Тато так викарбовував, що коли знаєш душу ворога, а він твою ні, то матимеш неабиякий козир. Я, начистоту, не зовсім розумів, про які переваги він говорив.

* * *

У нашій клясі п'ятнадцять українців, шестеро ляхів, троє жидів. Вчителі розсадили нас осібно, поляки на перших партах, а ми з жидами купно позаду. Польські вчителі своїм соплеменникам говорили:

— Маєте вчитися добре, бо ви є поляки, обов'язані у всьому бути ліпшими од них.

Звісно, нас подібні орації принижували. Лядські вчителі, самі того не усвідомлюючи, приохочували нас бути розумнішими. Я наполегливо вчив польську граматику, аби матуру скласти краще за відмінника Тадеуша Кислярського. Вчитель української мови, професор Андрій, колишній старшина УГА¹, коли на його уроках не було ляхів (а їх частини не було), говорив майже те саме, що і тато — поляків потрібно знати з середини. У всіх його підтекстах я відчував натяки на майбутню війну з поляками як з окупантами. По-

¹ Українська Галицька Армія.

ляки подекуди навідувалися на уроки української, називали її чомусь «ензик рускі», розуміли, але ніколи не розмовляли, до того ж звільнені від іспитів. Отак ми і спілкувалися різними мовами. Якось через це трапився казус. Завітав до школи москаль-журналіст, що трохи метикував українською. Спілкувався московською, ми, українці, його розуміли добре, поляки — трохи. Дізналися, що він збирач матеріалу про стан дитячого навчання на західних українських землях. Розпитуючи про дисципліни, щось занотовував, та випадав з пантелику, бо учні галділи між собою двома мовами, а він, схоже, на польську думав — теж українська. Врешті писав-писав та знеможено закрив нотатник, відмахнувся.

— А што б вас черт узял, — мовив.

На перервах од поляків трималися поодаль, та взаємна неприязнь частенько давалася взнаки, зокрема у словесних пересварках. Вже ж надто вони акцентувалися на нашій меншовартості. Затівати із нами бійку ляхи не наважувалися, бо нас більше, хоча закон на їхньому боці. Наприклад, якщо потовчуться поляк з українцем, то винний буде українець і ніхто не дізнаватиметься про першопричину халазії. Винуватець українець, і квит.

* * *

Щовечора брати уголос читають історію України. У такі вечори ми збираємося родиною, ще можуть завітати хтось із Ґеників, Роман або Микола. Навіть маленький Степан слухає, та здебільшого марудиться, таке йому не цікаве, сидить через повагу до тата та Івана. Я ж дослухався до тривалих розмов про майбутню українську державу. Роман сподівався на совецький союз, говорив що той поволі зміцнюється і у майбутньому нападе на Польщу. Звільнить нас і надасть змогу зорганізуватися у державу, на що тато заперечував:

— Московія ніколи не дозволить самостійності, а під-
грібатиме під свою зверхність народи, асимілюючи нації.
Так, як і поляки, тільки агресивніше. На сих почвар не варто
сподіватися. Хіба швабери прийдуть.

— Та таке розкажете, — заперечував Роман, — вони по
руках скручені Версалем. Країна на краю економічної прир-
ви.

— О, мій друже, те ще баба на двоє ворожила: або вмре,
або житиме. Повір, німці відродяться ще й війною на світ
підуть. Нам би у них повчитися, а не долучатися до сусідів
бурятів, яких узяли в оберт найгірші із жидівського племе-
ні.

Я до цяти ще не розумів цієї полеміки. Старші, які ще
пам'ятали нетривку Українську державу, щиро вірили про
повернення, тільки дати пророкували різні. Геники при-
пускали років через двадцять, тато ж виміряв більший тер-
мін — років сорок, а то й далі до кінця ХХ сторіччя.

— Вирішиться під час війни, — резюмував тато.

— Все ж допускаєте війну? — питав похмуро Роман.

— Що було, бачили, а що буде — побачимо.

* * *

24 серпня ми з татом поїхали до коломийської гімназії.
Побували у директора Мостовича, який ледь не з порогу на-
казав мені рушити до цирульника, бо йому примарилася
у мене занадто довга чуприна. Цьому неабияк чудувався
батько і не тому що волосся у мене лишень дрібно стирчить,
можна й не помітити, а самому факту дискримінації.

— А який йому клопіт, довге волосся чи ні? — обурю-
вався тато. — Ну то вже грець із ним, йдемо вкоротимо тобі
чупер.

Потім ми поселилися у гімназійному гуртожитку. Се
двоповерхова будівля.

Перед тим, як їхати, тато дав настанову:

— У навчанні будь загарливий. Не вперше так говорю і, мабуть, не востаннє. Та тримай стрижневий у житті пріоритет — ти українець.

Як тільки його екіпаж щез за рогом, я відчув такий нуд, край захотілося додому. Тоскно, ледь не помчав услід благи, аби забрав мене додому. Я ладен щоденно чистити гній, та будь-яку чорну роботу, од якої зазвичай тікав, аби подалі від цієї сумної Коломії.

У кімнаті зі мною ще трое хлопців, із них два Миколи: Микола Олійник, Микола Сливка і Юрко Ткачук.

У перший вечір ми з хлопцями пішли вивчати місто. Поволі моє упередження щодо охмуреної Коломії згладжувалося. Врешті я на волі. Так додому хочеться, але що там? Під пильністю батьків. Правда, тут теж свої обмеження, наприклад, у гуртожитку маємо бути до двадцять третьої. Та старші гімназисти показали пожежний вихід, який не контролювався дверником. Так що коли треба, могли залишити гуртожиток.

Якось так не змовляючись повіялися до жіночої школи. Ще до утворення нашої кляси дівчата навчалися у цій же гімназії, а саме сього року перевели окремо.

Три одноповерхових корпуси під бляхою, пофарбовані зеленим, будиночки вкриті вапном. У дворі угледіли криницю. Геть не хотілося пити, та це привід. Зайшли на подвір'я. Неподалік на ослоні помітили трьох паняночок, які нібито й не назвали нашої присутності. Ми для них нулі-пігмеї, ніби люди-невидимки. Хоча чомусь я впевнений, що за нами пильно зорять шестеро очей, а мо' й більше. Я опустив відро, намагаючись бути у такій дрібничці якомога хвацьким і холоднокровним, якому увесь світ байдужий з його панночками, бо мені край треба попити. Сливка крутив коліща, а я керував ланцюжком з цеберкою. Дівчата врешті установили

нашу присутність і кидали на нас зневажливі погляди, перешіптувалися та цигикали, очевидно, ми чимось їх розсмішили. По черзі п'ємо, схилиючись над цебром. Тут я угледів кухлик, причеплений до огорожі, довелося випити із нього. І всі синхронно витерли чоло, ніби спекотно, мені здалося що се в нас вийшло занадто театральню.

Ось дівчата підвелися і рушили у бік вулиці Міцкевича, де розташована наша гімназія. Ми ж, між іншим, поплелися слідом, тримаючись на відстані. Панночки раз по раз озиралися, знову перешіптувалися і гучно хихотали. Від цього ставало ніяково, я обстежив себе, мо' яка хиба в одезині. Хлопці теж засмучені. Підійшли до воріт «Парку молоді», де щезли в тіні каштанів. Ясна річ, ми за ними. Вони всілися на одному із фігурних ослінчиків, яких по парку багатенько, під молодю вишнею, яку не затінювали старі каштани. Панни знову підкреслено втратили до нас інтерес. Ми притишили ходу. Рихтувалися познайомитися, тепер нарада, хто підступиться перший.

— А що сказати? — питав Сливка.

— То щось треба почати, а там само піде, — тихцем говорив Юрко, смикаючи мене за рукав, — Микола, може, зачни? У тебе кеба найліпша.

— Ич, який розумний, — заперечив, хоча я вже підкуплений лестощами.

Тож як наблизилися я заговорив:

— Слава Ісусу Христу, пані, — я ледь підняв за козирок гімназійний кашкет, — То як можні-здорові?

— Навіки слава Богу, — відповіла одна, та, що йшла посередині і найбільше з нас кепкувала. — У нас все добре. А ви як ся маєте?

— Та ось, — я присів на краєчок, а хлопці залишилися стояти, — гуляємо, знайомимося із містом, а тепер із вами хочемо заприятелювати.

— Приятелюйте, хто ж на переметі.

Протягом вечора розмовляли про багато чого, але насправді ні про що і не вдавались в тугу. Повернулися до гуртожитку за північ. Усі в доброму гуморі. Я довго не міг заснути, все думав про гонорову Катрусю, так її ім'я. А ще більше тішило, що вона згодилася на завтра зі мною погуляти.

* * *

Навчання мене захопило від першого дня, особливо зацікавило правознавство. Якось тато обмовився, що немає у селі свого адвоката, аби був, то це значно полегшило б життя української громади. Тому я для себе намітив кар'єру юриста.

Було кілька осіб у гімназії, яких можна визначити як «ложка дьогтю в бочці меду». Напропале псували кров. Це українофоби: професор польської словесності Гібчинський та його помічник терціян Шпанер, професор Завойський, цей знижував оцінки, якщо студент відповідав українською мовою і заохочував польську навіть на українських дисциплінах.

Після занять я приходив у кімнату, студіював матеріал і біг на побачення. Почувався дещо зверхньо, адже у мене єдиного із нашого курсу є дівчина.

Зазвичай ми з Катрусєю гуляли у «Парку молоді». Вона зробила екскурс по Коломиї. Найбільше мене приваблював лівий берег Пруту, де руїни старого замку. Із хлопцями якимось не виходило, а Катруся всіляко протривалась цьому вояжу. Хтозна-чого переважно боялася: брили, яка може придавити, та очевидно більше привидів, вони, мовляв, з'являються на руїнах, полюючи за незваними гостями, і подекуди навіть полишають володіння і бродять по околицях Коломиї, нападаючи на поодиноких перехожих, аби випити їхню кров.

І марна справа переконати, що те маячня, адже в Коломиї не зафіксовано жодного трафунку, де б хтось постраждав од замкових вурдалаків. Тому обмежилися прогулянкою біля архітектурних пам'яток, із яких запам'яталася лише вілла архікнязя короля Франца-Йосифа.

Отже, я безмірно закоханий. Ото лише гнітить її звертан-ня до мене не «Микола», а якесь московсько-швабське — «Ні-коля».

* * *

У п'ятницю Катя поїхала додому, а я нарешті з хлопця-ми завітав до руїн замку. Хлопаки тут вже не вперше.

Наткнулися на двох, один студент сьомої класи — Іван Козакевич, другий вчитель руханки Іван Мартинків, ще знаю він нібито якесь цабе у Пласті¹. Обидва щось палко, але принишкло обговорювали. Мене здивувала така утаєм-ничість, адже довкіл на милі ні душі. Кого бояться? Угледів нас, підгукнули. Роман дістав портсигар, закурив. Микола Олійник і собі захопився пригоститися, та Козакевич від-мовив:

— За краще не починати. Сам волю відв'язатися. Палять раби, а ми українці, ми духовно потужніші за інших. А тепер маємо бути сильними, як ніколи. — Роман роздавив недопа-лок об камінь, вибрав із портсигара цигарки, зжужмив і роз-топтав підбором. — Все, на цьому квит із цигарками.

Тато сотні разів напоумляв, що ми є українці і маємо сим пишатися. Та відверто тільки тепер щось глибоко про-никло до моєї душі. Якщо він навсправжки ось так одним махом кинув паління, тільки тому що українець, то це варте поваги.

¹ Пласт — Національна скаутська організація України, мета якої сприяти всебічному патріотичному самовихованню української молоді, заснована у 1911 р.

— Так, — підхопив Іван, — цього року наша гімназія особливо відчула окупаційний тиск. Після призначення радою амбасадорів західноукраїнських земель територією Польщі, у нас тепер обов'язкова польська мова, а українська як факультатив. Дотепер же було навпаки. Відчуваєте? До чого це призведе?

— До чого? — перепитую, хоча здогадуюсь про відповідь.

— Чекай, і домінантою стане усе польське, українська мова швидко темпно втрачатиме позиції. В Україні, окупованій більшовиками, справи теж не ліпші, там навала русифікації, у нас полонізація. Українець для них небезпечний, доки шанує свою мову.

— А нас поляки змушували полонізувати прізвища, — поділився я. — Ми Арсеничі, а записали, як Березовських.

— А я про що. Нас винищують не силою зброї, а проникають у душу, псують нашу чисту кров. Ось така диверсія.

Мене вельми вразили ці розмови. Та й заєдно із піднесенням осіла гнітючість од слів про окупацію. Ми ще з малих літ розуміли, що на своїй історичній землі маємо другосортну роллю, про це постійно чули від батьків, які трохи зазнали незалежності України. А тут нас прагнуть ще й асимілювати. Виникло закономірне бажання хоч якось вплинути на виправлення ситуації. Повертаючись до гуртожитку, пропоную хлопцям:

— Давайте зорудуємо свою диверсію, сьогодні ж.

— Так, — вторив Сливка, — то, може, поб'ємо вікна Гібчинського?

— Можна, — кажу, — але професору від того зле не буде. Ліпше позриваємо орлів.

На тому й порішили. Першу акцію удіємо проти польських гербів, якими увінчані всі кляси і вхідова брама прикрашена величезним гіпсовим птахом. Ось саме з останньо-

го здумали й почати. Хотіли розтрощити, та неможливо без небажаної уваги.

У господарському курені вкрали банку червоної фарби, яку сховали у кущах бузку. Із гуртожитку вибралися о першій ночі. Олійника залишили, він мав підстрахувати на випадок, якщо керберу¹ надумається зробити обхід і зачинити вікно.

Ось ми біля брами. Я легший за Сливку, тому став йому на плечі. Пензля не добули, і я заплямовував орла, пожертвувавши носовичком. Ткачук пильнував гімназійного сторожа.

За сорок хвилин повернулися до гуртожитку. При світлі з'ясувалася неприємність, мої руки і Миколина голова у фарбі. Руки я сяк-так відтер содою, а от що робити із Сливчиним волоссям? Як то не хотілося другу, та довелося вкоротити йому чуприну на догоду Мостовичу, який від першого дня боровся з його чубом, запевняючи, що чим довша грива, тим коротший розум.

Вранці ми ледь не перші добулися до гімназії попишатися наслідками акції. Я б на місці Мостовича скористався б такою психологічною притаманністю, про яку пишеться у криміналістиці — злочинця завше тягне на місце криміналу. Хоча правопорушниками себе не відчували, адже ми месники, борці за волю України. Як і припускалося, почалося з перевірки рук. Керівництво грішило на старші кляси, тому до нас не така зглядь успілива, на допит викликали пластунів.

А до початку слідства біля плюндрованого орла згуртувалася вся гімназія. Старші гімназисти піддівали двірника, який, забравшись на драбину, намагався відтерти герб.

— Поцілуй спершу, що ж ти ганчіркою та по святині? — кепкував із натовпу Андрій Атаманюк.

— Поплюй спочатку, — радив інший голос.

¹ Кербер — вахтер.

Врешт з'явився розлючений терціян Шпанер, україноненависник, на якого у Романа Козакевича та Івана Мартинківа пляни атентату.

— Псове плем'я!¹ — валував терціян, розганяючи гімназистів.

Зайшовши у кляси, усі не змовляючись почали здирати картонні герби, рвати їх, із вікон полетіли портрети президента Мосцицького².

Польські професори у розпуці, очікуючи, коли хтось відреагує, вочевидь сподівались на поліцію. Ми ж перебували у бунтівній ейфорії, здавалося, нас тепер не зупинить ні поліція, ані навіть війська.

По клясних кабінетах ходив Мостович, тримався за серце, докоряв:

— До чого пробой ведете? Щоби поляки закрили гімназію? Аби неукраїнами залишитися? Хіба не знаєте, що то є терпіння? Ось Сливка вже догрався.

— А що Сливка? — питаю і відчуваю, як слабнуть ноги. Та професор лише відмахнувся.

Значить, Миколу якимось чином викрили, звісно, він не викаже, але б почувався останньою шельмою, якби залишився осторонь, адже я скерував акцію. То ж вирішив йти до канцелярії і брати провину на себе. Та склалося інше. Миколу взяли за те, що, прибувши у клясу вліз на катедру, зірвав орла і пошматував, під час глузу зайшов професор Казимир Завойський. Він забрав Сливку до канцелярії.

Повернулись після уроків до гуртожитку, речей Сливки вже немає. Переконані, що поляки почіпляють на друга усіх зіпсованих «орлів», а це вже тягне на судове покарання. Ця подія вельми потьмарила наше піднесення з при-

¹ Пол.. Собаче плем'я.

² Ігнацій Мосцицький (1867-1946) — Президент Польщі у 1926 — 1939 рр. Вчений-хімік, винахідник, засновник хімічної промисловості.

воду успішної операції. Пішли до ратушної алеї де на лавці сиділи-гадали яка така кара впаде на долю друга і чим ми спроможні зарадити. Олійник оголосив ідею напасти на поліційний постерунок, закидати саморобними гранатами. Та відчайдушні пляни спинив сам Сливка, з'явився на очі, як завше, усміхнений.

— Випустили? — спитав Ткачук. — Чи мо' втік?

— Та таке, ніхто і не ув'язнював. Мостович уламав суддю. Просто навчання моє фінішувало. Намарно підчикрижився, — зітхнувши, провів туди-сюди долонею по гирявій макітрі.

— Куди ж тепер? — питаю.

— Вдома до роботи стану, а там, як Бог дасть.

* * *

Я захоплено розповідав Каті про свої пригоди, та вона якось не солідарна із моїм окриленням, все орієнтувала тему на господарку, що ось, мовляв, дають землю у воєводстві, тільки така дрібничка, як записатися поляком і прийняти католицизм.

— Якщо ми втратимо самоідентичність, ніколи не повернемо країну, — гарячкував я.

— То й що з того? — дивувалася відверто. — Яка з тої незалежності користь, коли голодним сидітимеш? Чи не ліпше працювати гамузом? А там про себе називайся хоч українцем, хоч шайтаном.

— Як таке можеш говорити? — мій подив межував із жахом. — Ми що, бидло неорганізоване? Хіба у нас немає славної минульщини, що є доказом гідності всієї нації? Втратимо історію, втратимо себе. Отримаємо рабство.

— Не те говориш, Ніколя, не те. Та й, кому насправді потрібна ота ваша свобода одиниці. Більшість бажають бути нагодованими і захищеними, такі ж, як ти, пропо-

нуєте війну за голодну свободу, та й та здобудеться казна коли.

Повертався до гуртожитку душевно роз'ятрений. На запитання Ткачука «Чого парсуна кисла?» відповів:

— Слід дещо переглянути міжстатеву політику.

— То ти про що? Яка ще політика? А-а, із кралею поївся.

— Та ні, тільки якось воно передчуття не добре.

* * *

За протекції Романа Козакевича я записався до українського осередку Коломиї. Прийняли нібито привітно. Спочатку погомонів секретар, порозпитував із яких країв, я заповнив анкетний відчит. На цьому нібито й усе. Тоді вбагнув, що довіру трібно ще заслужити, бо подібних мені багато, можливо, дехто із нових прагнуть якось за рахунок організаційної гамазеї підживитися. Тиждень я ознайомлювався із зовнішньою роботою. Тут же запізнався із Петром Франком¹, сином письменника. Виявляється, Петро один із керівників нашої пластової організації. Він запропонував вступити до Пласту, на що я, звісно, з великою охотою. Далі була співрозмова із вже знайомим сотником коломийського пластового полку Іваном Мартинківим.

— Друже Миколо, — говорив Мартинків, — маєте розуміти деякі речі. Організація суто культурологічна, але також є мілітаристична підготовка, та про це повинні мовчати. Мовчати навіть про належність до організації.

— Так, наша сила в конспіративності, — повчав Петро, — вчіться цього. Кожен із нас має зробити максимум для відбудови майбутньої держави і, як говорив друг Іван, це не обов'язково військові операції. Колись у нас буде своя армія, але армію роблять розумні люди і це будемо ми.

¹ Франко Петро (1890-1941) — український педагог, письменник, офіцер УГА. Убитий бандами НКВД.

— Для мене є конкретне завдання? — питаю.

— Для початку впорядкуйте архіви, що зібралися протягом двох років. А також потрібні реєстри новоприбулих студентів українців, по можливості познайомитися і скласти психологічний портрет.

Думаю, ні Петро, ні Іван не помітили, що я образився. Довірили роботу канцелярського щура, та нічого, впоруюсь. Перевіряють. То ж маю бути найкращий.

Тиждень працював, як від, якщо можна до такої роботи вжити подібне порівняння. До того ж заявив ініціативу. Приніс детальну пляну заснування фонду помочі студентам із бідних родин. Для цього потрібно створити окрему гілку, яка б займалася збиранням інформації про таланти членів організації, наприклад, один файно малює, інший розуміється на мовах, третій вправний тесля, четвертий музикант. Якщо буде складена подібна картотека, то інша гілка займається пошуком, де б ці якості можна реалізувати.

— Але ж у нас не біржа праці, — заперечив секретар, однак мій звіт узяв.

— Я й те не пропоную. Просто що більше задіяних на роботі, тим легше зміцнити фонд взаємодопомоги.

Із моєї пляни все ж вичленували ужиток — створення особистих карток, куди б заносився максимум необхідної інформації. Цим і доручили займатися мені.

* * *

Я вже два тижні не бачився з Катєю. Поволі виникали виправдання її крамольних думок відносно України. Все ж жінка, і як казав Іван Мартинків: «Логіка у Євиної породи часто з язиком не в'яжеться».

Увечері я поплентався до жіночої гімназії із твердим наміром зайняти толстовську позицію непротивлення. Що б не говорила, я собі на думці. Тим паче, згідно з інструкцією

я маю обмежити інформованість про себе, особливо про належність до організації. Докіль не відчував на собі прихованої уваги, Петро Франко говорить, що з роками відпрацюється почуття небезпеки.

— Де ж ти забарився? — питала, ніжно поцілувавши у щоку.

Я остаточно зомлів і втратив пильність бо якимось мимоволі сказав те, чого не слід навіть родичу.

— Я ходжу на українські гуртки, в одному допомагаю малечі розібратися з віршами Франка та Шевченка.

Вона поморщилася.

— Усе не вгомонишся. І на який ляд те потрібне? Глузду ніякого. Що з того, коли розтлумачите жовторотикам, які такі речі мали на тямці Шевченко з Франком? То здебільшого селяни, і який ужиток від віршів? Невже віриш, що своїми гуртками щось здобудете?

Я хоч і образився, але стримався, все ж дав собі зарок.

— Катрυσю, не переймайся тим, що тобі не потрібне. У чоловіків свої справи.

— Ой-йой-йой, — ще більше збрижилася, і гидкішої мармизи, здавалося, й на світі не буває, — таке верзеш, на голову не налазить. Які там у вас справи, куркам на сміх. Граєтеся у війну, а закінчиться у кращому випадку в'язницею. Чоловічі справи? Та справжні чоловіки гроші заробляють.

— Невже подобається мене ображати? Аджеї вже могла зрозуміти, наскільки для мене ця справа важлива.

— Тьху на тебе, — вона ще гірше скривилася, — ти подиви, які ми революціонери. Захищаєш якусь неповноцінність, про яку й не знає ніхто на світі окрім ваших гуртків. За десяток літ забудеться все: і ваша мова українська, і ці химери про незалежну державу.

— Знаєш, є межа будь-якому терпінню. То ти такої дум-

ки про мене. Навіщо ж зі мною любишся?

— Тому, що вірю у твій глузд, вірю, що займешся ділом, закинеш оці свої нендзні справи. І прошу, не називай мене цим хлопським ім'ям Катруся, я Катерина, або Катаржина.

— Ось так значить, — я відкинув її руку, бо хотіла обійняти, — мабуть, піду, аби не наговорити брутальностей.

— Ну, що ти, Ніколя, не ображайся.

— Не Ніколя я, а Микола. Так, Микола, хопське ім'я, бо я українець і пишаюсь сим, і за українську ідею ладен померти. Ти ж вже проповідуєш рабську сутність.

— Ну і йди собі, — відвернулася.

Коли вже перетинав ворота парку, почув її плачний голос:

— Якщо повернешся, я ще подумаю, чи прийняти.

Друзям нічого не розповів. Ткач лишень спитав, чом це я такий похмурий. Я одповів:

— Віднині ніякої пощади ні собі, ні ворогу.

Та мені все ж цікаво, де нахапалася подібної ересі. Вона родом зі Снятина, а саме звідти Ярослав Фаліон, хлопець із української спілки, який допомагав мені потай збирати матеріяли про студентів українців, його ж попрохав дізнатися максимум про її родину. За тиждень друг зібрав рапорт. Її батьки інтелігенти, прихильники прокомуністичної «Селянської робітничої партії», скорочено «сільроб». Захоплені ідеєю стати Україні під єдину московську імперію, бо очевидно пам'ятали ті часи, коли Польща входила до складу Росії.

* * *

У п'ятницю 26 жовтня новий директор Котецький на ранішньому шикуванні оголосив, що 11 листопада гімназія має взяти участь у державному святі. Саме на цей день випадає десятиріччя незалежності Польщі, а в Коломиї до

цього празникування приурочено відкриття у передмісті пам'ятника воєводі молдавському королю польському Жигмонтові Старому. І кожний навчальний заклад мав взяти участь у параді, продефілювати в асисті із військовими ветеранами.

Серед нас українців вирувало обурення, чом маємо святкувати відзначини окупантів?

Ми підпільно згуртовувалися в українському театрі. Виставляли стійку. Обговорювали, як перешкодити цій пляні «виховання» юнацтва. Петро Франко розподілив нас на ланки по троє, з кожною гурмою спілкувався окремо, призначав наряд. Ми не знали про завдання інших груп.

До моєї ланки увійшли Микола Олійник та Юрко Ткачук. Наше завдання працювати зі старшими клясами. Переконувати, аби не ходили на «папуаські збіговиська». Нам вдалося загітувати дві восьмі кляси А і Б. Аби не викликати підозру, хлопці мали ходити на підготовку, але саме відзначення бойкотувати.

* * *

29 жовтня за годину до занять ми всією клясою рушили до церкви на ранню службу. Опісля молитви мали ще десять хвилин, аби дістатися до початку лекцій. Перший урок професора Гібчинського — польська словесність.

На порозі путь заступив ехидна Шпанер.

— Можете не йти, вас все одно записали як відсутніх.

— На якій підставі? — спитав Юрко. — До початку занять ще три хвилини.

— А дзвоник був ще дві хвилини тому.

— Що за холера? — Юрко трухнув свій часомір, притуливши до вуха. — Все до ладу.

Звірилися ще з одним дзиґарком, який був у жидка Лейби, його і Юрка йдуть стрілка в стрілку.

— На п'ять хвилин раніше дзвонили, — зазначив Лейба, — я сам здивувався, вже зібрався нести до майстра.

— Провокація! — вигукнув Олійник.

Тут підійшов стурбований Котецький.

— За тим гонитесь, аби поляки гімназію закрили? То «орли» спокою не давали, а тепер лекції саботуєте. Ви спочатку матуру за ноги спіймайте, а потім бунтуйте.

— То є нагла провокація терціяна! — вигукнув я, вказуючи на Шпанера, який з насмішкуватою мармизою зазирає до кляси. — До початку дзвоника ще хвилина. Дивіться.

Ткачук показав свій годинник, а Лейба свій.

— Вржучач до коша¹, — Шпанер через силу засміявся.

— Телефонуйте на залізницю, — вимагав я, — якщо і там такий же час, як у терціяна, то ми офіційно визнаємо за собою провину.

— Слушна думка, — погодився Котецький.

Цієї миті завітав Гібчинський, почув останню фразу.

— Чому, пане директоре ви йдете на повідку у ребельянтів²? Порушення зафіксоване. Крапка.

— Порушення стане чинним, якщо буде доведене, — заперечив я.

— А чи не занадто ви розумний, пане Березівський?

— Як навчили, — парирував я.

— От ми зараз за хвилину з'ясуємо, — мовив, ніби вибачаючись, Котецький.

— То є втидіч³, — лютував Гібчинський. — Я про вас, пане директоре, куди слід зажаленіє⁴ напишу. За вияв поблажливості антидержавним настроєм.

¹ Пол.. викинь на смітник.

² Rebeliant (поль.) — бунтівник.

³ Wstydzić (поль.) — ганьба.

⁴ Zażalenie (поль.) — скарга.

Котецький вже не зважав, пішов до канцелярії, а я, як представник кляси, слідом. Разом за хвилину повернулися.

— Годинник доведеться вам викинути, — говорю Шпанеру, у якого замість єхидної посмішки зробилася перекошена гримаса.

— Най покаже годинника, — вимагав я.

— Так-так, — згодився директор, — давайте остаточно переконаємося, що сталося непорозуміння через несправний годинник. Котра на вашому?

Шпанер зам'явся, та Микола Олійник спритно підступився позаду і смиконув за ланцюжок, діставши у того із бокової кишені часомір, розкрив кришку показавши усім.

— Час вірний, — заключив Олійник.

Розлючений терціян зробив рух правицею, збираючись замалювати нахабу, та Микола навіть не моргнув. Шпанер пішов мовби побитий шакал. Гібчинський стояв, ніби опльований.

Після лекцій наша трійця порівці до закапелку Петра Франка.

— Все ж непокоїмося, чи згодяться усі, як домовлено, — говорив Олійник, — якщо одинадцятого не вийде лише дві кляси, то акція стане незначною, до того ж нас зможуть покарати індивідуально.

— Так, від цього часу ми потрапили до чорного списку Гібчинського, — кажу, — не здивуюся, якщо йому вже відомо про наші пляни, адже можуть бути серед нас і фіскали.

— У кожній клясі є двійко-трійко лідерів, ото дійте через них, вони знатимуть деталі, усім не обов'язково відати.

— Треба Атаманюка підключити, — пропоную, — у нього вже є команда.

— Так-то воно так, — Петро клацнув пальцями, — та ось він надто гоноровий, як що не прийнятне, то відразу в бійку, і не підкоряється дисципліні. Він анархіст.

— Але, — заперечую, — Андрій української справи не сторонить. Жодного трафунку не було, коли б від Атаманюка чи його хлопців постраждав хоч один українець, жиди і поляки так.

З Атаманюком стрілися на руїнах замку, де він гуртувався зі своїм кумпанством. Як я і очікував, на нашу пропозицію дав охоту. Йому поставили завдання розігнати колони бурсаків по дорозі на дефілювання.

— Будьте покійні, — говорив Андрій, — ніхто не піде, навіть ляхи.

— Поляки нехай йдуть, — заперечив я, — тут справа суто національна, їхнє свято — нехай і празникують.

* * *

11 листопада на алярмовому майдані гімназії Шпанер свистком подавав сигнал до шиккування. Але вийшли самі вчителі, кілька жидків і десяток тих, хто не знав про змову, їх не повідомляли, бо були підозри, що ненадійні. Розлючений Котецький бігав по клясних кабінетах розшукуючи учнів, та всі розбрелися хто де. Ми з Ткачуком і Олійником до бурси, де застали, як хлопці Атаманюка дубцями полошили шеренги бурсаків.

Результат наших старань вартий гордоців; із 500 гімназистів на відкриття польських урочистостей прийшло 37 чоловік. Гібчинський гзвився як сто чортів.

За два дні із Львівської кураторії приїхав інспектор Горват. Почалося слідство з приводу зриву державного свята. На допит викликали поодинці. Та майже із кожним ми встигли перегомоніти.

Горвату так і не вдалося виявити жодного ментора. В усіх гімназистів приблизно єдина відповідь: «усі не пішли, і я не пішов». Те ж саме на допиті говорив я. Та Горват, дивлячись поверх мене, шкабарчав:

— Пане Березівський, мені казочок можете не калабарити, я лише виконую свою справу. Знаю, ви один із ідейних завідателів, знаю навіть про кураторію поручика Франка і скажу відверто, свідчень проти вас не маю. Гадаю, тросу особливого не буде, але якщо ви взяли на себе відповідальність, то попідкуйтеся і про штрафи. Їх неодмінно призначать студентам. А чим платитимуть то вже ваш клопіт. Зуміли підняти бунт, зумієте і цю проблему розв'язати.

Застереження, скажу, вельми вчасне. Таки дійсно, для багатьох навчання могло б скінчитися через неспроможність сплатити. А це б значило, що необхідного відсотку учнів не буде і поляки законно закриють гімназію.

Я до української спілки. Розповів Демидюку про суть справи.

— Попідкуйтеся про реєстрик усіх, хто не в змозі сплатити кари.

— Вже.

Я подав список студентів з детальним анкетуванням. Потім поспілкувався з кожним, закликаючи не панікувати при накладенні пені.

* * *

Як і очікувалося, наслідки акцій удовольнилися штрафами, які завдяки українській спілці обійшлися безболісно.

Невзабарі зимові канікули. Петро попередив про вимарш Пласту у Воскресенському лісі, а також заплановані об'єднані тренування зі Стрийським пластом. Я хоч і рихтувався додому, та такої нагоди втратити не міг.

4 грудня полк пластунів під командуванням сотника Мартинківа рушив на зимовий вишкіл. Наш регімент ділився на чотири сотні, сотні на стільки ж чот, чоти відповідно на гуртки. Перший вимарш триденний. Я дещо непокоївся,

що після ночівлі у наметі можу злягти із застудою. Тим паче, я у цій сфері слабкий.

Перший день. Ройовий Андрій вчив розпалювати багаття у вогкому лісі. Цікава справа, все нібито просто, хочаб сам не домислив брати труху з-піднизу повалених дерев.

Ніч минула для мене без ускладнень. До півночі я чатував на стійці і заснув, дібравшись до лежачка. На диво вранці прокинувся без будь-яких ознак хвороби, хоча до цього намерзся на чатах, та й коли вбрід переходили річку, ноги промочив. Ройовий наказав зняти взуття і йти до табору босоніж. Ляпаючи по снігу, відчував, як німіють стопи, вже не мав сумніву, що зранку рушу додому на ношах. Та ось, навіть легкої нежиті немає.

Під кінець грудня ми виїхали на вишкіл до Стрию і записалися до 1-го куреню пластунів імені Івана Мазепи. Мене приєднано до чоти розвідників. Я саме про це мріяв, і ось збулося. На вечірній ватрі познайомився з хлопцем із 5-го куреня імені Ярослава Осьмомисла¹ — Стефком Бандерою². Зацікавив тим, що при полум'ї захоплено читав. Чом би так? Адже вдень достатньо часу для читання. Я поцікавився, що так зачарувало. Виявилось, вивчає військовий статут німецької армії.

— Навіщо те тобі? — питаю.

— Потрібно знати і навчатися військової науки, — Стефко заховав книгу до планшетки.

Я вбагнув, що очікує розмова.

Бандера виявився обізнаним з історією України. Із бесіди зрозумів, що великий вплив на нього здійснився

¹ Ярослав Осьмомисл (1130-і – 1187) — князь галицький (1153-1187).

² Бандера Степан (1909-1959) — український політичний діяч, ідеолог і теоретик українського націоналістичного руху ХХ століття. Вбитий агентом КГБ Богданом Сташинським.

опісля зустрічі з полковником Євгеном Коновальцем¹, одним із провідників Української військової організації (УВО).

На вечірніх гутірках ми збиралися кошем, і командири по черзі проводили семінари, в яких пластуни мали розв'язати всілякі логічні ребуси. Щовечора ознайомлювалися з кількома розділами книги Байдена-Павела² «Пластування для хлопців». Найбільше цікава гутірка про «спостереження слідів». Чотовий «Волох» показував різні плакати із зображенням чоловіка, давав подивитися кілька секунд, потім інший, кап-у-кап попередній, і вимагав протягом п'яти хвилин записати і подати звіт про розбіжності на малюнках. Нас поділено на відділки по чотири. До мого увійшли: Стефко Бандера, Іван Равлик³ та Микола Олійник. Щодо уважності, то хлопці мені значно поступалися, але Стефко умів утримувати наш відділ, аби не розпилювалися на суперечки, в інших четвірках із сим проблема, хлопці влаштували калабалик і втрачали час. Бандера, зважаючи, що я найбільше помітив, попрохав мене скласти звіт, потім разом перечитали і кожен вніс доповнення. Здавалося б, усе так просто.

На алярмовій галявині наш рій оголосили переможцем, бо лише ми із десятих розбіжностей знайшли саме десять. Мене було відправлено на вишкіл «дедуктивної методи», за основу брали оповідання про Шерлока Голмса. У цій царині я вишколювався вже як інструктор і потім мав навчати інших пластунів.

¹ Коновалець Євген (1891-1938) — полковник армії УНР, комендант УВО, голова Проводу Українських націоналістів з 1927, перший голова ОУН. Убитий чекістом Павлом Судоплатовим.

² Роберт Байден-Павелл (1857-1941) — засновник скаутського руху.

³ Равлик Іван (1909-1942) — провідний діяч СБ ОУН (б). Керівник відділу розвідки краківського військового штабу ОУН (б). Загинув від рук гестапо.

На табірних змаганнях ми «зелені» мусіли потрапити до табору «синіх» і здобути стрічку зі знамена, те ж завдання мали «сині». Я придумав стратегію. Відправив Павла і Ониська, як найспритних і дужих, проникнути до штабу «синіх» імітувати напад на командний пункт. Їм вдалося прорватися до намету і там затіяти боротьбу з охоронцями. Двоє в стійці біля прапору, як я і розраховував, не в силах дивитися, як товкли товаришів, пішли в поміч. Отже стрічка стала нашим трофеєм.

Мартинків потім перед двома вишикуваними полками, стрийським і коломиїським, вручив мені нашивки роювого.

— Це початок, Арсене, — говорив голосно сотник, — я передбачаю в тобі майбутнього військовика і на цьому твоя кар'єра не має зупинятися. Бути тобі генералом.

Ті двоє, що залишили прапор отримали тиждень нарядів.

Увечері Стефко передав мені листівку аби я скопіював і розповсюдив у Коломиї. Це звернення мешканця села Голі Володавського повіту, підписано «Г.Ф.».

«Українцю Володавщини! Пам'ятай, що ти є сином со-рокамільйонного українського народу і замешкуєш не на польській, а на українській землі. Не меншість, а більшість. Коли хочеш жити так, як живуть твої сусіди справжнім людським життям, мусиш насамперед заінтересуватися і то не менше як інтересуєшся хлібом, своєю національною ідеєю і освітою, і то тільки своєю, бо чужа така сама для тебе згуба, як і темнота. Отже, мусиш із етнографічної української маси народитися в справжнього українця тілом і душею, в нащадка славних козаків і гайдамаків. Коли такими стануть всі українці на Володавщині, тоді сповняться пророцтва нашого славного батька Тараса: «Встане Україна, світ правди засвітить. І помоляться на волі невольничі діти».

Я листівку переписав, дещо відредагував адаптувавши до Коломийщини.

* * *

Я прийшов на засідання «Української спілки». Повітовий референт «Степан» проводив інструктаж на тему втаємничення організації. «Степан» говорив вільно, вочевидь переконаний, що ніхто не підслухає.

— Розголос нам тепер без потреби. Навіть на перешкоді. Тому, друзі мої, прошу якнайменше розконспіруватися навіть у дрібничках, особливо перед дівчатами. Знаю, вік такий, хочеться підкреслити свою значущість, однак... Ніде, ні в якому разі не має звучати аббревіатура ОУН. Аніяка листівка не має бути підписана цією організацією, однак жодна акція не має проводитися без відома повітового зверхника організації.

— А як же залучення нових членів? — питаю. — Ви ж самі навчали приглядуватися, особливо до військовослужбовців. Щоби вийти у маси, нам потрібна яка-не-яка легальність.

— Ми діятимемо через легальні українські товариства: «Просвіта», українські спортивні клуби, філії культурологічних організацій. Скрізь мають бути наші люди. Та, повторює, таємно. Якщо немає можливості когось завербувати у якійсь організації, вступайте туди самі. Про ОУН — ні пари з вуст. Такий наказ центрального проводу.

Після засідання провідник залишив мене на розмову віч-на-віч.

— Миколо, вас вже відзначено як кебетного легіня, маєте певні організаційні здібності. Тож є делікатне завдання. Потрібен центр збору і обробки інформації яка згодом знадобиться організації. Зокрема збирайте по районах різні відомості, а саме: симпатки ОУН, хто, скільки, рівним чином

прихильники польської окупації, москвофіли, комуністи, хто співпрацює з поліцією. Організація має знати все. Не зайвим з мого боку буде нагадати, що збирання інформації теж має залишатися потайним.

Накопичуючи матеріяли, я помітив, що зверхник після мого сортування відокремлює інформацію, що стосується польських військових гарнізонів, поліційних постерунків та всіляких мілітарних організацій. Надалі випадково натрапив на теку, яку через неуважність не прибрали до сейфу, це звітності про надходження коштів за інформацію. Українська спілка отримує грошову підтримку від УВО. Я зробив висновок, що УВО теж, у свою чергу, бере фінансування. Те, що ми і інші надають, непогана розвідка, а за неї вочевидь платять німці.

* * *

На конспіративних засіданнях гімназистів все частіше звучать нарікання на патера Венцеслава, який б'є українських дітей, відкрито висловлює зневагу до всього українського, називаючи всіх, хто не бажає ополячуватися «бидлом».

— Маємо написати супліку, — пропонував Роман Тимошук, — кілька скарг до канцелярії і до повітового прокурора.

— Аякже, — зневажливо відмахувався Ткачук. — Яким робом те доведемо? Кому повірять нам неблагонадійним, людям другого сорту, чи своєму священику?

— Згоден з Юрком, — кажу я. — Нам слід його викреслити зі списку живих.

Мою пропозицію ніхто не сприйняв як якусь неприйнятну. Атаманюк з Олійником наморщилися і синхронно чухали потилиці, видно вже замислились, яким чином впровадити задумку. Тож почали обговорювати манорію.

Пістолета у нас немає, спробувати холодною зброєю, але всі, і я також, усвідомлювали, що у моральному аспекті це вельми важко, потрібна особлива психологічна організація, аби ударити на смерть собі подібного. Ніхто із нас за життя і курки не зарізав, а тут убити людину. Здавалося, на відстані це зробити легше, якщо вистрілити, наприклад, із гвинтівки чи пістолета. Висунули три можливих засоби атентату: застрелити, зарізати, підірвати. У другому варіанті обрали гуцульську сокирку, на цьому наполягав Андрій Митлюк, мовляв, барзо зручна зброя у розумінні потаємного носіння і нанесенні потужного удару з позиції фізики.

— Можна й пістоля купити, — говорив Андрій, — тут вже надійно, бо не кожен сокирою здалий, рука виявиться не стійка. Пістоля надто гучно. Про бомбу мовчу. Хто із нас знає техніку цієї справи? Ніхто. А при такій недоладності до жахливих наслідків близько. Добре, коли самому металнику голову відірве, а якщо випадковим або, не дай Боже, дітям?

За розробку операції взявся я. Спробував відпрацювати графік пересувань патера. Та виявилось, у священика геть відсутній будь-який життєвий регламент. До того ж хлопці неакуратно стежили. Венцеслав викрив слідкування і поскаржився Гібчинському, а той нацькував свого цербера Шпанера, який виявився ще й хатраком¹. Почалося слідство. Ланцюжок дотягнувся до мене, згадалися минулі огріхи, ще й під час обшуку в квартирі знайшли листівку із Голі.

Я вже морально підготувався до арешту. Виручили професор Ніколішин та катехіт Капустянський.

Отож у 1928 році мене відраховано із гімназії. Я повернувся додому. Тато ні про що не розпитував, лише журно

¹ Хатрак — агент поліції.

зітхав. За станом здоров'я він вже не їздить до Америки. Мати тихцем більше тужила, навіть часом плакала. Сподівалася, що я стану до праці і житиму у селі, най не буде із мене професора, зате не ув'яжуся у війну. Тато ж розумів, що я, як ніхто в родині, зав'яз у баталії, яка тільки-но набирає оберти, це війна за Україну і не відомо, скільки людей підімне, скільки знищить. Більшість із нас, та можливо і я, вже не дочекаємося радісної розв'язки. Але я на кшталт Степана Бандери готовий і до смерті.

* * *

Я став до праці, допомагав татові з худобою і на млині. У цей період польська влада взялася за ОУН. У 1928-му на Волині заборонили Пласт, а згодом і в Галичині однак збори проводилися регулярно. Я, як повітовий зверхник ОУН, мав постійний зв'язок з конспіративним пластовим центром, поповнював літературою гуртки української молоді, сам проводив лекції з історії України. Із Коломиї отримав звістку, що Митляк напав на Гібчинського, легко поранив українофоба сокирою у голову. Шпанера нарешті викинули із гімназії, схопили на розтлінні малолітніх.

З 28 січня 1929 року у Відні почався Установчий конгрес ОУН, який тривав шість днів. Результатом домовленостей стало те, що УВО об'єдналася з низкою молодіжних організацій: Група української національної молоді, Союз української націоналістичної молоді, Ліга українських націоналістів. Тепер всі підпорядковувалися єдиному центру Організації Українських Націоналістів.

Під час літнього пластунського злету в Стрії 1930 р. біля могили козака Ківша у мене була віч-на-віч розмова з Банде-рою.

— Я хочу до бойової групи, — кажу Степанові, — в селі звісно лепсько, є робота з молоддю, але цього замало, від-

чуваю більший потенціал ніж педагогічний.

— Ось саме про твоє призначення у справі ОУН і поговоримо. На деякий час відступиш від діл. Організація конче потребує досвідчених кадрів. Тому я оголошую рішення Проводу. Ти маєш отримати юридичну освіту, і на цьому слід максимально зосередитися.

— Рішення організації закон, — відповів я, та видно без охоти, воно то й зрозуміло, на тлі тих бурхливих подій, що розгорталися на теренах окупованої України мене відряджають не у гушавину бійки, а на навчання.

Те помітив Степан.

— Знаю, тобі журно, друже Арсене, але зрозумій, організація потребує розумних людей, і знадобляться найближчим часом особливо юристи.

Прибувши додому, я відразу до батька.

— Благословіть, тату, на навчання.

— Куди ж ти?

— До Львова, добуду гімназійний курс, а далі університет.

— Благословляю тебе, і нехай Пресвята Діва у поміч стане.

* * *

Я успішно здав гімназійну матуру і вступив на юридичний факультет. Багатьох студентів знав по Пласту. За п'ять злотих знайшов квартиру, яку розділив з Григорієм Пришляком¹, членом ОУН. Також влаштувався на підробіток в газеті

¹ Пришляк Григорій «Вайс», «Вільховий», «Маріян», «Мікушка» (1913 — 2002) — військовий діяч, розвідник-контррозвідник УПА. Служив у польській армії. Слухач спеціальної школи Абверу для членів ОУН (1939). Член Пласту, «Просвіти», УВО, ОУН (1929), референт СБ ОУН у Кракові (1940 — 1945), провідник особливої групи ОУН у Львові. В'язень польських та большевицьких тюрем.

«Нове Село»¹, куди взяли за протекцією Степана Бандери, це дало змогу хоч трохи послабити тиск на батьківський гаманець. З часом пляную взагалі звільнити тата від мого тягара. Є хіть взятися ще за яку роботу, хоча й так навантажений. Вдень навчаюсь, увечері займаюсь, вночі пишу статті.

Степан максимально відсторонив мене од справ ОУН. Хоча від деяких діл я не міг відмежуватися, по-перше, еведенційним архівом керував я, по-друге, у мене найбільший досвід зберігання прокламацій. В околицях Львова мною підготовані схрони для зберігання оунівської літератури та деякого арсеналу. Поліція роззбрóила Пласт, але Проводу вдалося вберегти частину гверів і пістолів.

Тим часом хвиля арештів набула чималого розмаху. Я проскочив, минулося. Можливо саме це передбачав Бандера, він тримає мене для якоїсь справи і моє ув'язнення перешкодило б тій пляні.

1930-й позначився погромами українських сіл на Волині, Лемківщині та Поліссі. Рейвах здійснювався спеціальними військовими підрозділами. Поляки цю акцію називають «пацифікація», тобто «умиротворення» войовничих українців. Жовніри, підсилені поліцією, вривалися в будинки, влаштовували трус, били селян, вимагаючи здати зброю, грабували православні церкви. Всі ці дії відповідно спричинили масові акції протесту польському свавіллю. Бунтарі вимагали припинення репресій проти діячів української культури, політичних в'язнів, селян і робітників. Провина останніх здебільшого полягала у небажанні ополячуватися, записуватися у метриках як поляки. Також вимагали роз-

¹ «Нове Село» — тижневий часопис Української Селянської Партії, виходив у 20-х — 30-х роках ХХ ст. Наклад сягав 25-30 тис. примірників. Мав додатки: «Молоде село», «Колосся», «Різдвяна зірка». Газета підтримувалася ОУН, саме через «Н.С.» організація вела свою пропаганду. М. Арсенич до арешту займав посаду адміністратора газети.

пуску українофобського сейму. Влітку та восени ОУН організувала більше двох тисяч акцій у тридцяти повітах. Тут вже мені юридична практика, я став заступником адвоката Ягудзинського, який захищав на процесах націоналістів, скажу, не завжди вдало.

* * *

У кінці листопада, відразу після виборів на конспіративній квартирі я зустрівся із Степаном та керівником юнацтва Львівської гімназії Миколою Лебедем¹. Обговорювали кадрове питання, зокрема вербовку своїх людей у польських установах і класифікацію зібраної інформації.

Я зробив доповідь, в якій зазначив, що до нового правління країною не увійшли проукраїнські сили і тепер у державі встановлюється остаточна автократія, нам життєво необхідно заздалегідь знати про заплановані урядом антиукраїнські програми.

Лебідь говорив тихо і проникливо:

— Я розумію важливість запропонованого другом Арсеном, але не розумію, так би мовити, технічного боку. У відчиті воно дійсно лацно подане, однак реального впровадження немає. Загітувати поляків? Підкупити? Можливо, друже, поверхово потрактуєш глибинну пляну.

— Ну ж детально, — аби зрозуміліше, я робив креслення. — Наші люди із округів повинні надсилати зведення про нові впровадження влади, це стосується абсолютно всього: земельна реформа, освіта, скрізь можуть бути підводні камені, пастки для українства. Мають надсилати вісті про приклади інформаційного вакууму, себто недопущання до шкіл української книги, перепони контакту-

¹ Лебідь Микола «Ігор», «Євген Скиба», «Марко», «Максим Рубан», «Ярополк» — (1909-1998) — український політик, один із лідерів ОУН-УПА. Перший начальник Служби безпеки ОУН.

вання українців Галичини, Волині, Підляшшя, Холмщини. Ми, таким чином, маємо реагувати поривно, відправляти у такі місця українську агітаційну та освітню літературу, врешті працювати листоношами, бо є інформація, що поляки перешкоджають листуванню між українцями. Зараз поляками активно впроваджується заселення своїм етнічним елементом сіл, де домінують українці. Ми ж у такому разі повинні зробити все можливе, аби ляхам в українських селах жилося некомфортно. Отже, нам потрібен аналітичний відділ, який збиратиме і класифікуватиме інформацію, робитиме висновки.

— Для такого у нас спеціалістів бракує, — Лебідь замислено дзвонив чайною ложкою, розмішуючи цукор в стакані, — раз немає, то вишколимо. Мені до вподоби ідея.

— Так, — Степан робив нотатки у записничку, — до подібного відділу слід мобілізувати людей з економічними профілями, також юристів. Справа часу, але аналітичний сектор у нас буде.

* * *

На засіданні юнацької мережі та молодіжної військової організації виступав Степан. Він завжди тлумачив одну і ту ж істину тільки різними інтерпретаціями — Захід нам не допоможе.

— Так, друзі мої, — Бандера переводив погляд від одного до іншого, ніби розмовляючи особисто, аби кожен не просто відсидівся, а відчув себе залученим до історичної справи, — головна помилка наших попередників у тому, що більшість сподівається як не економічного, так військового втручання європейських держав та США. Так, більшовизм це зляквісна пухлина на тлі людства. В абсолюті можливість активного західного втручання фрашкова ідея, і цього є багато чинників. По-перше — внутрішньо-економічний,

наявність большевицького режиму стимулює до розвитку військового потенціалу, а це робочі місця, це виправдання перед платниками податків. Якщо сьогодні большевики щезнуть як мильна кулька, то в Західній Європі, Британії та США тисячі робітників військового промислу залишаться без роботи, але найбільше втратять власники збройних концернів, тому вони всіляко стимулюватимуть існування большевизму. Ну і друге — подібна акція вельми сумнівна для європейських народів, посилати на смерть своїх солдатів, аби звільнити маловідомі народи на Сході. Дід¹ прагне підсилити ідеологічно-політичну модель українців в еміграції. Ми, генерація нових українців, а нам на п'яти вже наступають молоді, яких маємо відповідно виховати.

— Друже провідник, — Євген Врецьона², ніби учень підняв правицю, — а як же державотворення? Чи ж не в пріоритеті відбудова української держави?

— Так, це основа. Але щоби створити державу, маємо закласти і сформуванню армію, потужну, нескорену. Де кожен вояк вірний ідеї до самопожертви. Наша оновлена організація починає розбудову в умовах підпілля. Ми формуємо нового українця, який охоче, з радістю піде на плаху заради майбутньої України, якої можливо ніколи й не побачить.

Степан роздав присутнім по примірнику «Декалогу українського націоналіста»³.

— Не зовсім зрозуміла метода підбору нових людей, — говорив Іван Равлик, — згідно з конспіративними правилами

¹ «Дід» — Євген Коновалець.

² Врецьона Євген «Беран», «Ганді» «Волянський», «Турчин» (1905-1975) — провідний діяч УВО і ОУН, член УГВР.

³ «Декалог українського націоналіста» — зведення правил в яких висвітлено основні морально-етичні засади учасника визвольних змагань, або «Десять заповідей українського націоналіста» 1929 р. Автор — Ленкавський Степан.

ми нам важко буде розширити організацію. Відмежуємося від легальних українських товариств, то ж і агітація у подібних умовах ускладниться.

— Керівний орган переходе у заплілля, — Степан чомусь заговорив тихіше, — починаємо нову революцію, розбурхаємо суспільство від низу до верху, тільки неспостережно. Ми відмовляємося від масовості членства, нехай це буде загітована людина на рік, але якісна людина. У той же час нехай українці в окупації звикають до думки, що кожен із них є тактичною одиницею у війні за незалежність. Ми се прищепимо, міцно вкарбуємо на кілька поколінь. Хто ж намагатиметься триматися осторонь — є дезертир, таким не місце на наших теренах. Вільна Україна лише тим, хто її виборював, якщо не з нами, то проти України, і це догма. На даному етапі ми цю війну можемо програти, зокрема через брак часу. Те, що нам відпущено Богом, використаємо максимально. Вчитимемося і передамо досвід тим, хто нас заступить.

* * *

За керівництва Степана ми почали вдосконалювати культ українського героя. При Пласті зорганізували пошукові групи, які мали знаходити могили вояків УНР і ЗУНР¹. Опісля урочисто проводили вшанування загиблих. Пластуни влаштували кургани, на яких приймали до ОУН. Присвята здійснювалася маєстатично, вночі при смолоскипному сьайві новий член зі зброєю клявся на вірність Україні, Богам і Організації.

Ми заплянували атентати проти польських посадовців. Бандера всупереч наказу Центрального Проводу кулуарно вимагав, аби акції здійснювалися від імені молодіжної ОУН.

¹ ЗУНР — Західна українська народна республіка.

Хоча це не узгоджувалося з умовами конспірації. Однак я розумів задум. Степан прагнув зробити ОУН організацією-примарою, до якої не дістатися, але має бути у всіх на вустах, від самої назви дрижатимуть вороги.

Молодий провід прагнув скористатися досвідом предків, зокрема Богдана. Той у свій час наряджав по всій окупованій Україні своїх агітаторів-кобзарів, які оспівували козацьку славу і викривали підступність ворога. Наші ж «кобзарі» вели антипольську агітацію і налаштовували людей бути готовими до війни, а також, за моєю пляною, впроваджували агентів-спостерігачів, які постійно постачатимуть нас інформацією. Ми створюємо єдиний революційний центр політично-військового керівництва під проводом Бандери. Закладаємо мережу виховання, йдемо у саму гущавину окупованих територій, де ворог зміцнився ідеологічно, це Донбас та південь України. Накопичення зброї, бо у відповідний час розпочнемо всеукраїнське повстання. У кожному місті, селі створюється бойова референтура. На населений пункт призначається військовий керівник зі штабом, систематизована військова організація зі старшинами, підстаршинами, розвідкою. Розвідка функціонує постійно. Господарчо-адміністративні частини, які займаються здобутком і накопиченням матеріальної бази, постачанням армії.

Бандера також впровадив, на перший погляд, неперспективну ідею, створив «Антимонопольний комітет», суть якого полягала у пропаганді відмови від паління та вживання алкоголю. Хто ж не в силах здолати себе, не повинен купувати подібну отруту польського виробництва. Ця компанія мала виховати нову генерацію здорових українців, до того ж це неабиякий збиток державі, бо, як відомо, левові надходження перепадають саме із «п'яних» та тютюнових грошей.

* * *

У січні 1932-го Бандера дав мені доручення зібрати свідчення зі Сходу і Слобожанщини. Дійшли повідомлення, що на теренах, де у громадянську війну спалахували найбільші антисоветські повстання, проти населення почалася військова операція, людей убивають голодом. Особлива концентрація військ, які взяли в облогу райони, де колись діяли отамани: Махно¹, Тютюнник², Хмара, Орлик, Зелений, Бібік. Фуражний і зерновий фонд конфісковані, війська блокують постачання. Зафіксовані випадки канібалізму.

* * *

У липні 1932-го я прибув до Праги на конференцію ОУН. Серед низки питань обговорювалося створення контррозвідної структури. Утворена референтура, яку очолив Яків Макарушко, студент медичного факультету. Я отримав посаду районного референта відділу розвідки. На новоутворені підрозділи покладено завдання збирати інформацію про збройні сили поляків, правоохоронні органи, а також нарощування агентурних позицій у сферах влади. Збір інформації у нас добре налагоджений, ось із вербовкою поліцистів не так все до ладу. А також ми взяли на себе охорону запілля. Мали перевіряти кожного члена. Куратором призначений Олексій Пашкевич. Наші розвіддані, без сумніву, пересилалися до Німеччини, звідки робота стимулювалися грошима. У приватних розмовах я зазначав, що німці готують вторгнення. Немає сумніву, подібну інформацію збирають і большевики.

¹ Махно Нестор «Батько Махно» (1888-1934) — анархо-комуніст, провідник повсталих селян півдня і сходу України 1917 — 1921 р.

² Тютюнник Юрко (1891-1930) — український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Вбитий чекістами.

За сумісництвом я ще й слідчий, мав розбирати справи зриву низки маніфестацій і арешт студентського комітету у вересні на вулиці Руській, 35. Наприклад, зірвалася акція протесту українських студентів, запланована біля будівлі совєцького генконсульства у Львові. Студентів перехоплювали на вулицях поліцейські. Виявилось, повсюди шпіцлі у цивільному, вони заблокували вузькі завулки. Молодих людей хапали, заштовхували у вантажівки, інших просто заводили у під'їзди і били.

Провід наказав провести слідство, звідки витік інформації. Слідство очолив Пашкевич, я голова слідчої комісії. Розпочати вирішили з розслідування причин хатранки¹ на конспіративну квартиру на вулиці Руській. Члени комітету самі не знали, де буде проводитися засідання, аби не стійка в коридорі, хлопцям вдалося зупинити поліцистів, то комітет потрапив би у полон. І все ж таки, повідомив хтось із студентських провідників, які тоді засідали. Питання — хто і яким чином?

* * *

Я зібрав максимум свідчень про кожного, кого мав допитати. До помічників вимога, аби збирали абсолютно все, будь-яку дрібничку: соціальний стан родини, приватні інтереси, порекло пса, якщо є хвороби, то які. Найбільше акцентувалося на чотирьох студентах-провідниках, які в той день засідали у квартирі, розробляючи пляну акції. Це: Микола Косик, Ростислав Волошин², Григорій Костянецький,

¹ Хатранка — поліцейська облава.

² Волошин Ростислав — «Березюк», «А.С. Горбенко», «Левченко», «Павленко», «Чепіга» 1911-1944. Член Пласту, куреня Січових Стрільців, повітовий провідник ОУН Дубенщини, 1933-1935 — провідник рівненської округи ОУН. Політв'язень польських та німецьких тюрем, полковник УПА.

Стефко Янишевський¹.

Ось тримаю досє на Косика, перший, кого допитуватиму. Один із провідників молодіжної сітки ОУН Дубенського району, знає три іноземні мови: англійську, німецьку, російську, є наречена Руслана, яка родом із Лебедянки, тато пасічник. Косик хворіє на запалення сідничного нерва. Референт безпеки характеризував його як занадто м'якого з підлеглими, пан високоінтелектуальний, але мало ініціативний.

Косик зайшов, няковіло мнучи картуз, не може приховати хвилювання. То ж я намагаюся тримати себе якомога привітніше.

— Будь ласка, — вказав на табурет і підвівся, аби потиснути через стіл руку. — Даруйте, що потурбували. Маєте зрозуміти, справа серйозна.

Я обережно присів, тримаючись за поперек і мімікою показуючи, що мені боляче.

— Хвороба яка? — питає.

— Так, — відмахуюсь приречено, — сідничний нерв доймає.

— То я можу діда-баїльника² порадити, мазь мені зробив. Я ж теж на цей нерв, убий його холера, страждаю. Так, скажу вам, повтирав дідове мастило, відпустило.

— Невже? Обов'язково запишу адресу. І, кажете, вилікувалося?

¹ Янишевський Степан («Далекий», «Тома») — 1914 — 1951. Вчитель історії. Член ОУН. За дорученням Проводу перебував на службі в німецькій поліції, референт СБ округи УПА-«Північ». Поручник УПА. У 1945 на знак протесту проти масових «чисток» СБ лав УПА створив опозиційний крайовий провід. У 1948 судом ОУН засуджений до «смертної кари без права реабілітації». У 1948 тричі поранений потрапив у полон до большевиків. У 1951-му страчений.

² Баїльник — знахар.

— Не скажу, що зовсім . Як тіко де продув прогавив, відразу хапає.

— А мене якось бджоли покусали. Повз пасіку проходив, а там бджоляр вулики відкрив, думав бджоли на медозборі, а вони дощ відчули. Так на мене рій налетів, добре ставок поруч був, пірнув і сховався. Та доки біг, добряче покусали, щось біля тридцяти укусів спіймав. Лихоманило потім. І, знаєте, на два роки забув про болячку.

— Мій тато теж пасіку тримав.

— А тепер?

— Продав. Одряхлів, клопоту багато. Та й господарство теж зреалізував, переїхав до міста. Мені із навчанням допоміг та і з житлом.

— Заздрю по-доброму. Власне житло великий комфорт. До речі, коли вам стало відомо про місце засідання?

— Я не знав. Кур'єр привів прямо на квартиру.

— Мене дуже цікавлять деталі, що відбулися у той день.

— Під час облави?

— Саме, а більше до облави, за годину чи хвилин, так, за тридцять, — я взяв із теки стенограму засідання, показав Косику. — Тут зафіксовані усні перемови, але деталей немає. А якась дрібничка, як-то: муха ожила на підвіконні, собака загавкала на дворі, хтось із провідників до вбиральні відлучався.

— Усе було строго.

— Мо' хтось навідав?

Спитав, хоча знав, що приходила дівчина із зв'язкової ланки, приносила кореспонденцію. Просто треба зорієнтуватися у ступені уважності Косика.

— Поштарка, приносила цидули від керівників студентських штабів спротиву.

— І що вона? Принесла і пішла?

— Ну так.

— Тепер прошу вас, постаратися пригадати чи не говорив хто із нею, що спитав, можливо вона щось забрала із кімнати.

Косик нічого нового не пригадав. Наступний прийшов Ростислав Волошин. Психотип Волошина кардинально різниться від Косикового. Цей самовпевнений, зовні спокійний. Знаю захоплюється фітотерапією. Вказав йому на стілець, з-під столу дістаю термос і дві склянки.

— Чаю, кави? — питаю.

— Кави не п'ю.

— Це трав'яний чай. Я теж, бачте, якимось каву не дуже п'ю.

— Дивно, і я надаю перевагу трав'яним відварам. А що у вас там?

— Загалом спрямований збір. Маю шлункові проблеми, тому тут чебрець, ромашка, горобина.

— Я ще ялинкової смоли додаю, для смаку та для ясен.

— А лаванди випадково не маєте? Не мав можливості у цьому році зібрати, та й чебрець прогавив.

— Поділюся.

— То я до вас при нагоді завітаю. Ага, по справі. Хочу з'ясувати такий момент. Коли приходила кур'єрка, вона із кимось словом перекинулася?

— Ні, принесла кореспонденцію, і ми її відпустили. Думаєте, через неї витік був?

— Варіанти різні.

Я вже розумів, що дівчина хибний слід. Її супроводжував охоронець і відтворений кожен крок. Тут щось інше.

— Ось у звіті ви написали, припускали, що засідання відбудеться десь на вулиці Руській. Відки такий здогад?

— То не важко. Провід для подібних тарапат завжди десь на цій вулиці квартиру обирає. Зручно, багато прохідних дворів, у разі облави є можливість відійти.

— Отже, таке припущення вочевидь мали всі?

— Вірогідно.

Тут мені на здогад прийшло. Знак можна подати лише через вікно.

— Пригадайте, будь-ласка. Чи не ставив хто щось на підвіконня? Чи може гардину якось смикав?

— Так-так, — Ростислав плеснув себе по лобі, — ви питалися раніше, оце пригадалося. Коли прийшла поштарка, Григорій, аби звільнити місце на столику, прибрав свій саквояж на підвіконня.

— Якого кольору саквояж?

— Жовтенький такий.

Отже, наша слідча група взялася за Костянецького. Звісно, неможливо висунути інвективу лише через портфель на підвіконні, необхідне зізнання. Я вирішив опробувати нетрадиційну методу дізнання.

Для допиту прийшли на політкову¹ квартиру. Я наказав щільно затулити вікна, щоби не проникало сонячне світло. У два плафони вкрутили сині лампочки. Костянецький прийшов зовні ніби спокійний, та коли застібав і розстібав гудзик, помітно тремтіли руки. Я сів навпроти. Нічого не говорив, а лише дивився на нього поверх окулярів.

— Не хвилюйтеся, — кажу, — зараз ви у безпеці. Цілковита безпека. Все добре.

— Так, — Костянецький схилив голову.

— Я вас розумію, — продовжую і беру його долоні, міцно тримаю, — се затягнуло, болото, але тут безпечно. Ви винний лише у слабкості. Вона притаманна будь-кому.

Костянецький розридався.

— Я вчинив необережно, через мене друзі всипалися. А слідчий шантажем узяв. А далі, як ви кажете, затягнуло.

¹ Політкова — найнята на рік.

— Ось, — простягнув йому зошит і перо, — сідайте і усе в подробицях. Опишіть навіть кабінет слідчого, що де лежить, які квіти на підвіконні.

* * *

1 жовтня Степан зібрав Крайовий провід ОУН для наради. Також прийшло двоє бойовиків, їх ніхто не знав, окрім мене, Бандери, Миколи Лебеда та Ярослава Старуха¹.

— Ну ось, побратими, — почав Степан, — прийшов час реалізувати свій бойовий потенціал, доста теоретизувати, геть-то балаканини. Виправдаємо назву нашої гілки — ОУН революційна. Згідно з зібраною розвідкою другом Михайлом, — торкнувся мого плеча, проходячи у мене за спиною, це одне із моїх псевдо — «Михайло» — сталінська банда цілеспрямовано знищує населення у Чернігівській, Полтавській, Харківській областях. Убиває голодом. Завуалювавши припинення постачання неврожайми та виявом ефемерних шпигунів із заходу. Акцію здійснимо проти агента совєцького консульства. І це має бути не просто атентат, а привернення уваги світової громадськості до проблеми масових убивств в Україні. Тобто виконавець має бути легалізований, виступити у суді. І ми беремо зобов'язання підпрягти якомога більше засобів масової інформації. Атентат проти большевиків здійнить друг Микола.

Бандера порухом запросив хлопця підвестися. Це юнак середнього зросту, коротко стрижений. Погляд спокійний. Не знаю, який би був у мене, аби знав, що попереду очікує подібне.

¹ Старух Ярослав (1910-1947) — український політичний і військовий діяч, публіцист, державний секретар міністерства інформації й пропаганди Українського державного правління, член проводу ОУН та провідник Закерзонського краю. Лицар Золотого Хреста Заслуги 1 класи. Загинув у бою з польським спецвідділом безпеки.

Опісля засідання я підійшов до Степана.

— Хіба вибір не здійснюється жеребкуванням? — питаю. — До того ж моя юридична підготовка дозволила б вдало маніпулювати у суді. Я себе півроку до подібного обтісував.

— Повір, друже, — Бандера взяв мене за лікоть і заговорив майже пошепки, — ми всі будемо задіяні. Після другого атентату почнуться арешти, а ти на волі конче потрібен.

— Другого?

— Так, це Перацький¹.

Таки дійсно після ліквідації міністра внутрішніх справ потягнуться ланцюгом арешти.

— Тільки не розумію, чому такі справи вирішуються в обхід мене?

— Неодноразово повторював, прокажу іще. Знадобишся в іншому. Я підготував листа, який отримають всі крайові, окружні, повітові ексекутиви, аби максимально сприяли тобі і надавали будь-яку поміч, яку затребуєш. Займешся виявом поліційних агентів. Се у тебе якнайкраще ладнається. Без сумніву Пласт вірно скерував твою путь, адже ти завше серед нас був найкращим слідознавцем.

— Кому стане в потребі моя робота, якщо Провід опиниться за ґратами?

— Організація не занепаде. Як би там не склалося, усе нам на хосен.

Я не зовсім зрозумів тоді слова Бандери. Збагнув, що ним продумана якась безпрограшна комбінація.

¹ Перацький Бронеслав Вільгельм (1895 — 1934) — польський військовик, політик, міністр внутрішніх справ Польщі. Керував політикою пацифікації українців у 1930 — 1932 рр. Страчений членом ОУН Григорієм Мацейком на виконання рішення трибуналу ОУН.

* * *

22 жовтня 1933 року Микола Лемик¹ застрелив у Львові большевицького дипломата Майлова, там вже в консульстві здався поліції. Зрозуміло, подія відразу ж набула світового розголосу. До того ж ми ще до атентату повідомили деяких зарубіжних журналістів, аби нашорошилися до сенсації.

На суді Лемик заявив, що здійснив акт справедливості у відповідь на геноцид большевиками на окупованих землях українського народу.

* * *

14 червня 1934-го року Степана купно з Богданом Підгайним² заарештували у Львові, поліція знайшла якісь кінці його причетності до убивства Майлова. А 15 червня у Варшаві застрілено міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. Виконавець — Григорій Мацейко³. Я дивувався, чому Бандера до атентату не пішов у запілля, або міг би виїхати у безпечне місце, наприклад, до Швейцарії, або Франції. Вже на суді я зрозумів слова про те, що все гратиме на нашу користь.

На слуханнях він повадився впевнено, і з позиції преси — «зухвало». Як тільки переступив поріг судової зали, звернувся до присутніх: «Слава Україні!». «Героям слава!» — підхоплювали ми. У перші два дні суддя не реагував, а на третій оголосив, що подібні вигуки розцінюватиме як порушення порядку і на тих, хто розтривожує спокій,

¹ Лемик Микола (1914-1941) — український політичний діяч, член ОУН від 1932 року, від 1941 — крайовий провідник ОУН на східноукраїнських землях. Убитий гестапо у Миргороді.

² Підгайний Богдан «Аскольд», «Бик», «Доктор» — діяч Української визвольної організації, ОУН.

³ Мацейко Григорій (1913-1966) — член ОУН, виконавець замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького.

буде накладено штраф 200 злотих, або ж десятидобове ув'язнення. Та фінансово нікого не покарали, чотирьох хлопців виарештували у судовій залі, бо огласили, що грошей не мають.

Адвокат Володимир Горбовий¹ передав мені від Степана шифровану цидулу. Там всього лише два слова — «Не зупинятися». Напередодні свого арешту Бандера відкрив список запланованих атентатів. Механізм запущено. Після Перацького у списку директор львівської гімназії Іван Бабій та студент Львівського Університету Яків Бачинський. Перший у закладі створив гурток допомоги поліції, студенти мали впроваджуватися в антидержавні гуртки, а потім видавати поліції неблагонадійних. Другий, будучи зв'язковим у провідній ланці, також став агентом і його викрив я. Якось дав йому запечатаний конверт у якому нібито адреси місць де організація зберігає інгредієнти для вибухівки. Небавом за вказаними квартирами здійснилися обшуки. На це я спорядив двох чоловік, давши револьвер Мацейка, який він перед відходом за кордон здав військовій референтурі.

* * *

25 липня, аби справа довелася до глузду, контролював я особисто. Бойовики «Вітер» і «Лютий» хлопці гарячкуваті, пропонували скористатися бомбами, кинути пристрій директору в кабінет, коли той буде один, а студента повісити десь у підворотті. Можливо, так би й учинили, та я диктував наказ, аби не було відхилу од схеми. Потрібно, аби задіяний револьвер Мацейка.

У той час, коли прокурор пашчекував, що «банду націоналістів по факту ліквідовано», адже керівництво на лаві

¹ Горбовий Володимир (1899-1984) — діяч УВО і ОУН, адвокат у Галичині, оборонець у політичних процесах.

підсудних, а Бандера неодмінно відповідальність за ці акції візьме на себе і таким чином в очах світової громадськості підкреслить могутність ОУН.

Бабія вистежили після занять, дочекалися неподалік під'їзду. Я з «Вітром» прикривали можливий відхід, ставши по обидва боки вулиці. «Лютий» робив вигляд, ніби читає оголошення на тумбі, яке, між іншим, я й приліпив. Ця афіша здерта біля театру. Бабій теж зупинився. Мій розрахунок спрацював, червоним по білому написано, неодмінно приверне увагу. Як властиво короткозорим, примружився. «Лютий» розвертається і впритул робить два постріли в живіт. Стріл майже не чути. Повз мене пройшла пара, яка, побачивши, як один чоловік швидко відходить від тумби, а другий впав на коліна і хилиться набік, хлопець з дівчиною розвернулися і зeszли в арці. Ніхто не бажав бути свідком проти ОУН. А подібне дійство, коли на вулиці зчиняється стрілянина, у більшості випадків пов'язане з українськими месниками. Та на «Лютого» кинулися із провулку двоє, із іншого заїзду ще двоє. Це мій прорахунок, не помітив, що поліцисти взяли професора під охорону, до того ж чоловік десять. Я вихопив пістолет і прицілився у найближчого до мене шпіцля. «Лютий» вже щільно оточений, у нього в барабані лише одна куля.

— Слава Україні! — закричав і вистрелив собі у скроню.

Друг не хотів, аби ми виявили себе. І самогубством дав можливість нам відійти і завершити другий атентат.

Студента через два дні знайшли у кав'ярні. Тут вже не було охорони, ми перевірили. Цей нас визначив, як тільки я з «Вітром» поодиноці зайшли і замовили каву. Хоча, як нам здавалося, нічим себе не викрили. Бачинський до чорного ходу, ми за ним. На подвір'ї наздогнали. «Вітер» звалив студента на живіт, і впритул вистрелив у голову.

Плян Проводу виконувалася пункт за пунктом. Суд перетворився на суцільну пропаганду ОУН. На додаток Бандера добив тим, що відмовився спілкуватися польською.

— Я українець, — говорив він, — я знаходжусь в Україні і спілкуватимуся мовою мого народу, якщо суд не розуміє, залучайте перекладача.

Цю ж ініціативу підхопили інші підсудні, окрім Романа Мигалья¹.

Коли прокурор питав, чи усвідомлюють підсудні, що їх очікує смертний вирок. Бандера одповів:

— Ми кладемо життя, бо любимо Україну. А чи спроможні те ж саме зробити ви заради Польщі? Ми смерть приймаємо з усмішкою, нехай вороги поглинують, як умирає український націоналіст. І у цьому наша перевага, ми готові вмерти за нашу справу, а ви ні. Тому незабаром і втратите державність. Ще додам, ми лише предтеча, ті, хто йдуть за нами, не такі добросердні до ворогів.

Після того, як пролунав смертний вирок, Степан підвівся:

— Слава Україні!

— Слава! Слава! Слава! — вигукнув зал.

Повторював і я. У мені вирували різні почуття. З одного боку, якось не усвідомлювалося, що більше не побачу друзів. Та з другого відчував неабияке піднесення.

У прокурора така мармиза ніби то його засудили до страти.

Вже за тиждень я отримав від Степана листа, де він по-

¹ Мигаль Роман (1911-1939) — військовий та політичний діяч. Член УВО та ОУН. Заступник Степана Бандери в референтурі пропаганди ОУН. Командир відділу бойової розвідки крайового проводу ОУН (з 1933). У 1936 польською владою засуджений до довічного ув'язнення. Був убитий під час конвоювання в'язнів на початку 2-ї світової війни.

відомив, що президент Польщі замінив страту на довічне ув'язнення. Бо справа набула розголосу за кордоном та й на теренах окупованої України засуджені націоналісти перетворилися на кумирів молоді, а смертна кара перетворила б їх на знамена антипольського супротиву, тому поляки вирішили доки залишити Бандеру з товариством, і подумати як би краще здерти священний ореол.

* * *

1936 рік. Квітень. Готуємо атентат начальнику третього постерунку поліції Юзефу Козинському, котрий відзначився катуванням українців на допитах. За моїми підрахунками, до операції слід залучити одинадцять чоловік, це чотири групи по двоє, які не знають один одного і трое втаємничених, себто — я, «Вольф» і «Вітер». Останній мій двійник. Зовні ми дійсно трохи схожі, ще й максимально наблизили цю подібність, я тепер носив вуса, як у нього, а він висвітлив волосся і начепив, як у мене, окуляри. Члени груп із різних місцин. Кожному визначено завдання. Першій групі я доручив слідкувати за пересуваннями Козинського, зокрема погодинний графік. Друга зайнялася особистими знайомствами. Третя — аналітичний відділ, хлопці мали обплянувати точні маршрути поліціанта. Четверта — через мережу поліцейних інформаторів, яких ми викрили, але не чіпали, мала передати дезінформацію про можливе пограбування Земельного банку. Ми ж з «Вольфом» здійснюємо атентат. Слід зазначити, що всі чотири групи не знали про кінцеву мету роботи. Інший хлопець із Бережан — Данило, попросив спорядити його на іншу акцію — застрілити сільського поліцейського Романа Каракошу. Про цю операцію знали лише я і «Вольф». Я дав йому револьвер, та Данило попросив пістолет, аби шпарко змінювався магазин. Він отримав «вальтер» і дві обойми.

До театру я вдягнув білий костюм і яскраву червону краватку. Так ходив до буфету, де затіяв невеличку сварку з театральним склепарем, поблукав по холу, розпитував білетера, як пройти до мого місця і чи не можна влаштуватися ближче до сцени. Привертав до себе якомога більше уваги, аби запам'ятали. Потім в туалеті помінявся з «Вітром» одягом. Там же виліз через вікно і притьмом до схованого у куцях роверу, на ньому в умовне місце. «Вольф» вже чекав на мене, передав револьвер.

Козинський спізнявся. О двадцять другій мав проходити повз галантерею, де в арці причаїлися ми. У нього напевне лепське почуття небезпеки, бо тільки угледів нас, а ми удавали заклопотаних бесідою студентів, потягнувся до підпихової кобури. «Вольф» вистрелив перший, бо тримав пістолет в рукаві. Я було подумав, що побратим не влучив, або набій не потужний, бо Козинський все смикав кобуру. Ми, наближаючись, стріляли. Поліцейський прикривався рукою, таке враження, ніби його бджоли кусали, бо після кожного пострілу, ніби струшував кусючу комаху. Ось ми розрядили барабани «бульдогів», часу на перезарядку немає, лишень драпати і сподіватися, що Козинський ще гірший снайпер. А він все стоїть і сіпає. Я вже не мав сумніву, що зараз у відповідь отримаємо на горіхи. Та начальник поліції завалився на бік. Ми ж в різні боки, «Вольф» до університету, а я до театру. «Вольф» своє алібі відпрацював в університетському клубі, він там крутив кіно.

На другий день почалися арешти. Звісно, взяли мене і «Вольфа», та за чотири години відпустили. Аби перевірити алібі, слідчий з моєю мордопискою ходив до театру. Узяли й декого із чотирьох груп, та пристрасний допит не дав результатів, хлопці були переконані, що збирають компромат для газетної сенсації. З ними працював «Ві-

тер», який опинився поза поліційною увагою, і фліки не змогли ідентифікувати його персону. За моєю інструкцією, він скерував хлопців, аби акцентувалися на особистому житті Козинського, дізналися ім'я його любаски, у хлопців інструкція доповідати про всі деталі. Звісно разом із потребою про коханок, про те, які полюбляє сорти віскі, нам надходила і корисна інформація. Поліція ж зрозуміла, що арештовані хлопці — хибний слід. Та далі слідство так і не просунулося.

Невзбарі із газет вичитали про долю Данила. Він таки застрелив Каракошу, але на другий день його вже вистежив поліцейський особливий загін на чолі з капітаном Дугелло. Данило переховувався неподалік Бережан. Дім оточили. На вимогу здатися наш побратим з'явився на мить у проході і влучним пострілом застрілив поліцейського Перхалу. Після цього старший постерунковий Прайснер, споряджений протигазом і куленепробивним жилетом, спробував атакувати, кинувши слізогінну гранату, увірвався у хату. Данило встиг укритися на горищі, звідки обстріляв Прайснера, поціливши у незахищену голову, потім захопив пістолет убитого, перемістився на кухню, бо в кімнату полетіли запальвальні гранати і вже звідти відстрілювався до останнього набою, кинувся на Дугелло і старшого постерункового Колодзія з сокирою і ножем. Данила важко поранили в голову. За кілька годин він помер у Бережанському шпиталі.

* * *

Трагічна новина застала мене у Львові. Із Коломиї за-телефонував Микола Ґеник. Повідомив про смерть матері. Вочевидь розмова була підслухана поліцією, бо прибувши на станцію Коломиї, відразу помітив за собою хвіст. Двоє шпіців, видно, новачки у місті, мені відірватися од них ні-яких ускладнень, та питання, чи варто того, аджеї знають

що я на поховання матері приїхав. Тож як відстали од мене на ярмарку, навмисне потрапив їм на око біля кінного депо, де найняв візника. За годину був уже в Нижньому Березові. Скільки всього передумалося цим часом. Картався, що не побачив її востаннє живою, хоча отримував від неї листи з проханням приїхати, в останнє побачитися, все ж відчувала. Цікаво, чи буде у мене подібне передчуття. Все відкладалося з поїздкою додому, адже займався такими важливими справами. А тепер думається, чи настільки воно було все суттєве, і невже без мене не зладналося? Та що тепер.

Зайшов на подвір'я оселі, посередині домовина, тут же плакальниці. Тато десь осторонь на ослінчику. Я підійшов до матері. Вона спокійна, можливо й нотки суму й докору читалися, якимось відобразилося ніби на міміці, що, мовляв, не прийшов, синку, а я кликала.

Коли опускали труну і засипали землею, я подумав, що разом з рідною людиною закопується частинка того часу, коли я був по-справжньому щасливий, це частина безтурботного дитинства.

Потім поминальне застілля. Зійшлися всі на Миків Кут, родина із сусідніх сіл приїхали. Мені все більше хотілося поїхати, адже усе тут нагадувало про неньку, і якимось не в'язалося з її відсутністю. Ця старенька хустина, все ще висить на стіні, яку вона вдягала до худоби, побачивши її, я ледь утримався, аби не розридатися. Думалося, що в моєму новому житті, в боротьбі швидко забудеться цей тягар. Тато видно без слів мене розумів.

— Йди, — поклав мені руку на плече, — у солтиса наказ повідомити поліцію, якщо заявишся. І вже без сумніву нафіскалили. Зайди до Ґеників, там кінь.

— Благословіть, тату.

— Йди з Богом.

Перехрестив і поцілував.

Я рушив було шляхом, та угледів поліцейський патруль на виїзді. Не хочеться у таку мить на допит, хоча і немає у них на мене компромату. Рушив пішниками через гори. Коники доводилося здебільшого вести, бо надто вузькі стежини уздовж річки. Добравшись до Коломиї, віддав коня татовому кумові. Тут же замаскувався, наклеїв бороду і вдягнув перуку. Глянув у дзеркало, постарішав років на двадцять. Моє занепокоєння виправдалося, на залізничній станції угледів шпіцлів, яких бачив у Нижньому Березові, коли приїхав. Кепські справи, отже, мій арешт справа часу.

* * *

На початку травня я відчув на собі посилену сторонню увагу. Навичок якось сам собою відпрацювався протягом конспіративного життя. Спочатку було подумав, що мені на п'яти упала наша внутрішня служба безпеки, яку організував і очолив Микола Лебідь. Завдання служби щомісяця перевіряти кожного члена ОУН, навіть провідної ланки, на причетність до поліційної агентури. Правда, про це нововведення знали лише утаємничені, у тому числі я, однак ми й себе не виключали. Я особисто ініціював такий параграф і вже заплянував влаштувати голобельщину за неакуратну роботу, та зрозумів, то не наші люди, вишкіл інший, інші принципи і цілі.

Вранці від двірника дізнався, що з вечора у дворі терся якийсь ікс, розпитував про мою квартиру, питав, чи не Ядвіга Козловська там живе. Ніби дрібничка: хтось помилився, не туди забрів, але так безпретензійно незнайомцю вдалося витягнути із двірника деякі деталі хто насправді мешкає у четвертій квартирі, що частенько навідується молодь. Також запідозрив, що моя кореспонденція підконтрольна. Догад підтвердився, коли написав листа самому собі і дав доручення відправити із Коломиї. Розкрив конверт, так і є, вкладений не так. Потім почалося зовнішнє спостереження,

я помітив «топтунів». Якщо мене не заарештували, значить, збирається матеріал і скоро слід очікувати тюрми.

* * *

15 червня я повертався із редакції «Нового Села», біля квартири перестріли двоє. Обзираюся. Позаду підступають ще троє. Вже у арештантській кареті міркував над тим, яке таке «чорне досьє» їм вдалося на мене зібрати. Єдину провину можуть довести — це причетність до ОУН. У мене в квартирі обшук, зброї я там не тримав, не було навіть листівок. Від брата Степана поліційникам зиску мало, я ніколи не посвячував його у свої справи.

Лячно перед першим допитом. Та всі друзі проходять через це, маю й я пережити. Знав на що йду, готовий навіть до смерті, адже справа моя вірна, свята.

Слідчий не здивував свідченнями проти мене. Сплила навіть справа Козинського, де я фігурував як підозрюваний, але не більше того. Вже за годину стала зрозуміла причина арешту, а сукупно відомо, що мені найближчим часом не вийти, хіба через кілька років. Отже, поштовхом до арешту мене та інших націоналістів став візит до Польщі маршала Румунії Кароля II. Тут вже не до правових церемоній, на кону честь держави. Після ліквідації Майлова, поляки непокоїлися, що і маршал нам може чимось осоружив, тому вирішили унеможливити непорозуміння з румунами. Знаючи вже більш-менш польське законодавство, я не маю сумніву, що отримаю біля трьох років за належність до ОУН.

В один день зі мною арештували Ярослава Старуха. У нас ще давно домовленість на подібний випадок. Прорахували можливі ситуації слідства. Наприклад, якщо стверджуватимуть, нібито мій побратим у чомусь зізнався і дав письмові свідчення (бо не факт, що витримаємо катування)

на цей випадок розробили систему письмових знаків. Якщо літера «б» із закарлюкою угору значить «я дав свідчення на основі відомих їм фактів», закарлюка вниз — «їм ніц не відомо, ні в чому не зізнався, дав поверхові свідчення», «р» закруглена з хвостиком — «беру провину на себе».

Логічне завершення настало 20-го січня 1938 року. Львівський окружний суд оголосив вирок — 3 роки тюрми та 6 обмеження громадянських прав. Із зали суду я потрапив у львівську Бригідку, в'язниця, яка років сто п'ятдесят тому слугувала монастирем.

Коли йшли по коридору, конвоїр Анджей щось тицьнув мені в долоню. Посадили в камеру № 27 на другому поверсі, третій коридор. У мене чотири співкамерника, двоє оунівців Йосип Кладочний та Володимир Яків, інші комуністи, які зловилися на розклеюванні листівок — це Казимир Янукович та Якуб Возняк. Я прочитав цидулку від «Вітра», яку передав Аджей. «Через цю людину тримаємо зв'язок. Є інструкції?». Я з'їв шифровку. Попрохав у Кладочного папірець і олівчик, написав нову шифровку для «Вітра», в якій прохав зібрати максимум інформації про моїх співкамерників, акцентуватися на комуністах.

* * *

Якуб виявився неабияким комуністичним демагогом. Я ж пригадав про нещодавню військову операцію, проведену його колегами проти українців Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини та Східної України.

— Це вельми провокативно звинувачувати радянський уряд у геноциді. Більшої дурниці годі й вигадати. Просто була дуже складна політична ситуація.

— Та авжеж, — перебив я, — не варто далі бандигі балювати, бо заспіваєте про шкідників, агентів заходу, чи про селян, які переходили від рала до трактора. Втішайте поді-

бними дурницями один одного, аби лишень совість не мучила. Що скажете на такий факт — у Сумському повіті в селі Корчаківка агентами продрозкладки забрано у селянина Романенка віз капусти, ще віз не змогли забрати, так залишок всякої городини топтали на подвір'ї і топили у кльозеті, аби не дісталось селянину. Якби ж це був поодинокий випадок, можна було б списати на особистості, та ось дивним чином подібні дієства зафіксовані у різних регіонах України.

— Звідки ж така інформація? — розгублено питав Возняк. — Ви, шановний, на міцному повідку у буржуазних націоналістів. Напевне постачальники цієї наглої брехні із ваших же кіл.

— Постачальники це збіднілі і знеможені селяни з території, де діяли славетні отамани Махно, Тютюнник, Чучупака, Хмара. Ваші господарі таким чином застереглися від майбутніх повстань. Хотілося б спитати, чому ви досі тут, а не у комуністичному раю, який ви так палко бороните? І більше не патякайте, ні слова комуністичної агітки, віднині правила у цьому гуртожитку міняються.

— Яким же лядом ти все тут збираєшся інакшити? — питав Казимир, розминаючи кулаки. — Хто ти взагалі такий і що ти таке?

Він підвівся, демонструючи велійний зріст. Я вже давно осягнув, що довгов'язі не такі небезпечні, якими можуть бути. Здебільшого полохливі, і їх не обов'язково дужати кулаками. То ж на виступ Казимира, сам підвівся, тримаючи руки у кишенях.

— Та знаєте, багато засобів. По-перше попрохав би не «тикати», бо не пам'ятаю, щоби ми на брудершафт пили або дітей хрестили. Краще б поцікавилися, звідки мені відомо, що ваші два синка під іншими прізвищами працюють на деревообробному комбінаті і тому не ускачили сюди. До того ж керують промосковськими осередками. То ж ви ві-

рите, що у разі загострення наших взаємин ваші нащадки у кращому випадку потраплять сюди, а в гіршому матимуть справу із моїми людьми?

— Хто ти... ви, такий? — зблід Янукович. — Ви поліцейський провокатор.

— Я вже сказав хто я. Той, із ким не варто конфліктувати. Знаю ви вже кількох людей тут скалічили, працюючи на адміністрацію тюрми. Зворотнім образом отримаєте у відповідь.

* * *

Зв'язок із друзями підтримував через наглядача Анджея Жмієвського. Та усвідомлював, що невзабарі керівництву через шпигунів-арештантів стане відомо, що я керую людьми на волі, канал зв'язку будуть шукати і нищпоритимуть серед представників установи. Тому дав завдання друзям зладнати нову лінію, а Анджея заморозити, але не припиняти йому виплачувати гонорар. «Вітер» вийшов на кримінальний сектор. «Птахи небесні»¹ утримувалися на першому поверсі, на прогулянку їх виводили окремо. Спілкувалися із ними за допомоги внутрішньої тюремної пошти. Політичні, особливо українські націоналісти, не палили, цигарки продавали карним, міняли на мило. У милі переправляли цидули. А загалом засобів було багато: із вікна до вікна протягнуті шовкові нитки, перестукування між камерами, приручені щури.

Із подальших розмов з іншими комуністами я зробив висновок, що вони очікують приходу совецьких військ, які звільнять від «буржуазного ярма». Цей висновок я передав до нашого аналітичного відділку розвідки.

¹ «Птахи небесні» — так у Львові називали кримінальних злочинців.

* * *

28 травня позначився печальною подією для всіх українських націоналістів. В Голляндії у місті Роттердамі чекістами убитий голова ОУН Євген Коновалець¹. Скоро постало питання, хто його замінить. Еміграційне крило висунуло однополчанина Коновальця — полковника Андрія Мельника². Ми ж, хто безпосередньо жив і воював в Україні, одно-стайно проголосували за Степана Бандеру.

Останнім часом ми не вдоволені еміграційним відділом, бо наші побратими за кордоном зайняли занадто пасивні позиції, засуджували нас за атентати. Нібито сим ми послаблюємо ОУН у тому розумінні, що наражаємо на себе спецслужби і стимулюємо репресії проти українців. Нас же не влаштовувала політика очікування «слухної миті», її, цю мить, можна сто років чекати. То ж коли тюремною поштою прибуло повідомлення, я зібрав весь актив ОУН і в'язні Бригідок проголосували за Бандеру.

* * *

Як і припускав, через інформаторів тюремне начальство дізналося, що я керую деякими операціями у Львові і Варшаві. Зокрема організував дві демонстрації студентів Львівського університету проти заборони складати матуру українською мовою. Звісно, не утаїлося й те, що я певним чином впливаю на внутрішнє тюремне життя. Сформував гуртки політінформованості, викрив чотирьох провокаторів, які кооперувалися з адміністрацією. Тут спрацювала метода «індивідуальної дії». Ми з Іва-

¹ Павло Судоплатов передав полковнику заміновану коробку з-під українських цукерок, нібито подарунок із України.

² Мельник Андрій (1890-1964) — полковник армії УНР, військовий та політичний діяч, соратник Євгена Коновальця, організатор формації Січових Стрільців у Києві, один з організаторів УВО.

ном Равликом (якого я знав ще по стрийському Пласту) склали реєстр політв'язнів обрали підпільний комітет, це десять чоловік. Кожен отримав інформацію про штабквартиру ОУН в місті, це були випадкові адреси. Двоє спіймалися на наживку, саме на «їхніх» квартирах сталися облави. Знаючи, що подібну методу могли вирахувати, ще трьох викрив іншим чином. Один після допиту прийшов не битий, а лишень удавав ніби все болить, та я не оголосив про здогад, бо тюремники б узяли до зауваги і могли б таким чином влаштувати провокацію проти чесних оунівців.

Мені також вдалося налагодити постійне листування з провідником, який перебував у в'язниці «Святий хрест»¹.

Загальними зборами політв'язнів мене обрано старостою. Я відповідальний за випуск підпільної тюремної газети, за просвітний сектор, також опікувався хворими, аби ті отримували належне лікування. Із тюремниками у мене, так би мовити, «зрозуменіє», мене не б'ють, бо собі дорожче. Тому й не дивно, що через чотири місяці перевели до Седельської в'язниці, сподіваючись, що там мої зв'язки з волею обмежені. Аби я не сповістив друзів, вивезли зненацька вночі, не поінформували куди. Ось тут і знадобився законсервований Анджей. Його аж ніяк не могли запідозрити, бо на моє ж прохання Жмієвський поведився недобре, всякої слушної миті давав мені штурхана і сороміцьки лаяв. Нібито тюремник ідеальний, та начальство не врахувало його слабкі місця, а їх кілька: гравець і любить випити, а ці два ґанджі передбачають

¹ Костьол Святого Хреста — з 1884 року перетворений на тюрму суворого режиму. Під час польської окупації Західної України у в'язниці «Святий Хрест у 1936-1939 рр. відбували покарання С. Бандера, М. Лебідь та інші провідники.

постійне підживлення грошима. Як і говорив, його повсякчасно постачали невеличкими сумами по 50 злотих, тепер пообіцяли 200 якщо надасть інформацію, куди мене засатарили.

Отже, незважаючи на подібну пертурбацію тюремників, мої друзі знали, у яку «Іванову хату»¹ перевели. Та на новому місці не довелося довго перебувати. Лише три дні.

* * *

У листопаді 1938-го мене переведено до табору «Береза-Картузька»². Його створили за наказом президента Мосціцького після наших атентатів, зокрема на Перацького. Колись тут був російський монастир, а потім містився військовий гарнізон тих же москалів.

В'язні пробували в казармах, які ніколи не опалювалися. Умови жахливі. Вплинути на наглядачів немає можливості бо охоронна служба вахтова, приїздили із різних куточків Польщі та окупованої України. Завдання адміністрації — морально зламати кожного в'язня, аби письмово відмовилися від переконань. Той, хто ламався, миттю переходив на упривілейоване життя і щоб бачили інші. На майдані влаштовувався шикарний стіл, ми мали стояти уздовж стіни і з порожніми шлунками милуватися, як легкодухи набивають свої ковбики. Сиділо багато комуністів, ось ці не баскаличилися, охоче ламалися, бо не було у них єдності, яку мали ми. Василь Бандера, брат Степана, припустив, що комуністів сюди і посаджено аби виконували подібні провокативні функції.

Крім згаданого Василя сиділи такі провідні оунівці, як

¹ «Іванова хата» — в'язниця.

² Береза-Картузька — концентраційний табір, створений польською владою у 1934 році в місті Береза-Картузька.

от: священник Іван Власовський¹, лікар Петро Рощинський², Ярослав Старух.

Побит такий: о шостій ранку підйом, сніданок, потім трудитись на цегельний завод, опівдні година на обід, знову на роботу, о двадцять другій закінчення робіт, вечерея і відбій. Звісно, із жорсткого режиму ми викроювали дві-три години для самовдосконалення.

Мури доповнені колючим дротом, до якого постійно підключений електричний струм.

Директор табору Ян Греффенер раз на тиждень викликав до кабінету провідних націоналістів і кожного разу наполегливо пропонував зректися політичних позицій. І ми щоразу після подібних наполегливостей виходили побиті. Серед виконавців брудної роботи я впізнав колишнього терціяна Шпанера, який так завзято золив мою спину гумовою палицею, що це стимулювало діяти. На щастя екстерціян не пам'ятав мене, я ж знав напевне, що він із Коломиї. «Вітер» отримав нове завдання.

І ось Греффенер викликав мене поза графіком.

— Ну як, не передумали? — прозвучало замість привітання.

— Прошу? То про що пан директор говорить? — я покосився на Шпанера, який стояв праворуч за спиною зі своїм гумовим «масажером» напоготові.

— До мене дійшло, що ви збираєте інформацію про керівництво. Гадаєте мені нічого не відомо? Та цікаво навіщо?

— Ну раз кажете, що превелико обізнані, то мо' й про

¹ Власовський Іван (1883-1969) — церковний та громадський діяч, член Товариства імені Петра Могили в Луцьку, член комісії з перекладу богослужбових книг, учасник українізації православного церковного життя на Волині 20-30-х років.

² Рощинський Петро (1890-1943) — лікар і громадський діяч на Волині, вбитий німцями.

се відаєте. Та все ж відповім. Просто хотів дізнатися, у кого коли день народження та подарунками піддобритися.

Греффенер скривився. Підняв правицю, це був знак Шпанеру. Пекучий біль нижче сідниць змусив присісти. Я хоч і намагався стриматися, та все ж вирвався стогін.

— Бачу, пан директор не любить днів народжень, — я спробував посміхатися.

Наступна пацка болючіша.

— Відповідай, кардашине¹, на питання! — кричав Шпанер.

— Питання не було, — я підводжусь, розправляю плечі. У мене щось як «друге дихання» відкрилось. Ненависть до цих людей пересилила біль. Та й попередні побиття дещо вигартували, зробили більш тривким до болю.

— Хто твої люди і навіщо збираєте інформацію? — у Греффенера тон стомленого життям чоловіка.

— Думаю, та одиниця, яка вам про се повідомила, знає відповідь.

Після допиту кинули до карцера. Камера, що колись слугувала келією. Аби додати родзинки, наглядач вилив на підлогу два відра води. Лягати у камері немає де, вочевидь схимники спочивали на підлозі. Казня² невеличка, десь два на три метри, низька стеля навіть для моєї невеликої вишини. Аби якось розім'ятися, ходив навпочіпки, робив фізичні вправи. Десь о другій ранку спробував поспати, присівши обіперся на дерев'яні двері. Вранці з'явилися симптоми запалення легень. Шпанер дав два дні на видужання. Я опинився в лазареті. На обідній перерві прийшов Ярослав, приніс мій пайовий хліб.

— Добгяче на тебе дигектох насів, — було якось втіш-

¹ Кардашине — стерво.

² Казня — камера.

но слухати його картаву мову, коли він говорив, складалося враження, що радіє життю.

— Звідкись дізнався, що я компромат збираю. Потрібно змінити поштовий канал, десь у цій ланці дятел.

— А може на волі?

— Ні, з волі б нічого не дізналися. Вочевидь, це Петро Грабовський, тільки йому якось обмовився, що потрібна інформація про тюремників, аби вплинути на них габзуванням.

— То ти його проковтнеш?

— Ні в якому разі. Знадобиться, аби злити Греффенеру вигідну нам інформацію. Якщо друзі найближчим часом не спрорядяться, то можу й не вийти звідси.

Мені ще тиждень довелося очікувати послання від хлопців.

Роботу виконали відмінно. Займаючись Шпанером, виїшли на потаємне життя Греффенера.

Отже, отримавши пакунок, я запросив аудієнцію з директором.

Греффенер поводився, як завжди, зверхньо. Помітно, що тягне задоволення до початку розв'язки його старань — мій злам. Я переступив поріг, а він не глянув, удавав заклопотаність, показуючи, що надає мені неабияку послугу хвиличкою уваги.

— Там те, що я очікую? — кивнув на товсту коверту, яку я акуратно поклав на стіл. — Де ж ви, мерзотнику такий, добули паперу? Що б там не було, але це порушення неодмінно не на вашу користь.

— А мені думається, я навіть впевнений, що ці матеріали виведуть мене за межі цих сумних мурів.

— А то вже фіцо¹ вам. Чи не зарано на голову сідаєте?

¹ Фіцо (пол..) — дулю.

— Та гляньте ж, а я подумаю, в який час ліпше на волю, — підштовхнув конверту вказівним пальцем, та прослизнула по лакованій поверхні і була зупинена директорським перстом.

Видно, Греффенер дещо спантеличений, йому не зрозуміла моя зухвалість. Яквилучив зміст, а це світлини, миттєво зблід. Банькати очі нібито от-от із очниць повипадають. Пошматував фотографії разом з конвертом.

— Що за жарти?! Шантажувати надумав? Та знаєш, курво, тепер ніколи не вийдеш не те, що звідси, а із цього кабінету.

— Упевнений, що вийду не пізніше як за тиждень, — я дістав із внутрішньої кишені інший конверт, дублікат знищеного. Не спитавши дозволу, всівся у крісло, налив води. — Так ось, якщо мене не буде звільнено у вказаний термін, ці картинки будуть розіслані в усі можливі редакції Польщі, України та зарубіжжя.

— Але ж не від мене залежить, — Греффенер кардинально змінився, щелепа в один бік, ніс в інший, тепер не говорив басом, а лебедів, — тижня замало, дайте більше часу.

— Час, — на столі пісочний годинник, який я перевернув, — ваш час пішов. Починайте від цієї секунди готувати документи. Йду вам назустріч, тому маєте півтора тижні. Ось вам реестрик.

Поклав список десятиох націоналістів, яких слід звільнити. Була б моя воля, то б і більше, але масовість амністованих вже згубить самого Греффенера.

У бараку до мене підійшов Ярослав:

— Ну як? Вигогіло?

— Ще б пак, — я раптом відчув чергове відлуння Берези-Картузької — гострий біль у животі, — холера, здається, нову болячку нажив.

— А що у тому конвегті було?

— Нехай це залишиться між мною і паном директором.

— Гозумію. Видно, потужний компюат твої люди накопали. А хіба то пгистойно націоналісту шантаж? Сам навчав молодь лицягства.

— Ми на війні, мій друже, тим більше в політичній боротьбі етичні норми недоречні, є можливість вийти звідси, треба використовувати будь-що, звісно, зрадництво я не маю на увазі.

* * *

Я вийшов на волю у січні 1939-го. Як і обіцяв, негативи пану директорові передав поштою. Сцени, де Греффенер розважається у готелі «Paradize», разом з колишнім терціаном та малолітніми юнаками.

Ярослав вийшов через півтора тижня. Прагнення були там — у Карпатській Україні, де побратими створюють нашу українську армію «Січ». Згідно з законом я не мав право полишати місце проживання. Якщо б затримали на кордоні, то поляки могли б без суду застрілити. Наказу від головного проводу ОУН теж не було, ми діяли на власний розсуд. Кулуарно Стефко закликав ігнорувати наказ Мельника не втручатися у військові справи Карпатської України.

Зі мною пішли «Вітер» і «Калниш». На кордоні в умовному місці очікували люди Зенона Косака¹, він же «Тарнавський». Наступного дня прибули до військового табору під містечком Хуст. Тут вже споруджено казарми, великоо-

¹ Косак-Тарнавський Зенон «Конашевич», «Сакко», «Тарнавський» (1907-1939) — український військовий та політичний діяч, провідний член УВО і ОУН, автор 44-х правил життя українського націоналіста, бойовий референт Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ, керівник організаційної референтури УВО, заступник начальника генштабу Карпатської Січі. Загинув 18 березня, відстоюючи незалежність Карпатської України в селищі Буштино.

бертно удосконалювалося військове життя. Всі переповнені ентузіазмом, хоча в українській армії бракує озброєння і амуніції. Військове майно зібрали абиде, чехи віддали частину застарілих крісів, одну тридюймову російську гармату. Зустрів Романа Шухевича¹, у нього псевдо «Шука», та Юрія Лопатинського², «Калину», вони влаштували мене у своїх апартаментах, це намет з піччю, змайстрованою із металевої діжки.

Вночі у штабі кипіла організаційна робота. Розробляли військові пляни. Я зайнявся справою, яку протягом роботи в ОУН виконував сумлінно і досконало — ведення архіву, організація облікових бланок. Укомплектував штаб із чотирьох чоловік, наш відділ приєднався до розвідки. На кожного вояка заведена еведенційна картка. Також ми упорядкували аналітичний рій, який збирав і розглядав політичну ситуацію.

На штабному засіданні «Січі» я звітував перед бойовими референтами про конклюдії аналітиків:

— Друзі, перш за все головний висновок — німці і большевики в альянсі готують вторгнення в Польщу. Точну дату назвати не можу, орієнтовно осінь-зима цього року. А значить, буде розподіл країни. Львів і частина Західної України відійдуть большевикам. Маємо результати опитування людей Буковини, Закерзоння, Галичини. Багато одверто очікують хто совети, хто німців, сподіваючись, що ті

¹ Шухевич Роман «Білий», «Дзвін», «Роман Лозовський», «Степан», «Тарас Чупринка», «Чернець», «Чух» (1907-1950) — український політичний і державний діяч, військовик. Член галицького крайового проводу ОУН. Командир з боку українців військового підрозділу «Нахтігаль» в складі іноземних легіонів Вермахту, Генерал-хорунжий, головнокомандувач УПА, голова Секретаріату УГВР, Герой України. Вбитий у бою з бандами НКВД.

² Лопатинський Юрій «Калина», «Шейк» (1906-1982) — військовий діяч, підполковник УПА, один із командирів «Нахтігалью».

звільнять від поляків. Із цього висновок, що ми неналежним чином працюємо з населенням, а ще — нам потрібно вишколювати підпілля до нового етапу боротьби. Більший ідеологічний противник для нас — большевицька Москва, тому до певного періоду слід використовувати німецький ресурс. Німці, так чи інакше, зіткнуться з большевиками, а значить, у системі розвідки йдуть напрацьовки, які повинні знати ми.

— Це можна здійснити через полковника Литвиненка¹, — говорив Роман Шухевич, — у нього прямі зв'язки з Канарісом².

— Було б ідеально, — одповів я, — тоді обговоримо індивідуальним порядком. Ще одне. Чехословаччину Гітлер неодмінно підбере і питання, чи дозволить він існуванню нашої автономії? Ми станемо чималенькою спотичкою для його тимчасового альянсу з большевиками. Так, німецькі служби нам співають дифірамби, але...

— Коли ж на вашу думку у Гітлера запланована так експансія? — спитав «Зенон».

— Думаю, навіть упевнений, справа кількох місяців.

— Потрібні емісари в інші країни, — заключив Шухевич, — раз відбудеться сценарій, про який рече Арсен, а ця здогадка спала на думку не лише його штабу, то цілком очевидно, що Гітлер стиратиме нас не своїми руками, а через мадярів. Значить, маємо переграти партію. Навіть якщо не встоїмо перед навалюю, резонанс про нашу боротьбу облетить увесь світ.

¹ Литвиненко Іван (1891-1947) — полковник армії УНР, вчитель старшинської школи УПА. Контррозвідник. Потрапив у полон до большевиків, убитий в тюрмі.

² Вігльгельм Франц Канаріс (1887-1945) німецький військовий діяч, начальник Абвера, адмірал. Вбитий нацистами, як один із учасників замаху на Гітлера.

14 березня 1939 року німці окупували Чехію. Олекса Гасин¹ і Осип Карачевський² у складі делегації Уряду Карпатської України висунули німецькому командуванню вимогу, підписану керівником Августином Волошиним³ про визнання незалежної України як республіки і посприяти подальшому розвитку і становленню.

Ми особливо й не плекали надій на позитивне вирішення нашої вимоги. Борман⁴ від імені Гітлера наказав керівництву «Січі» влитися українцям в угорське військо.

Ми почали готуватися до відсічі. У той же день спішно зверстана газета «Нова свобода», де уряд звернувся до населення, закликаючи бувших військовиків мобілізуватися. У статті писалося: «При військовому міністерстві в Хусті утворився генеральний штаб під проводом полковника Єфремова. Формується армія Карпатської України».

¹ Олекса Гасин «Дор», «Лицар», «Сук», «Чорнота» (1907-1949) — український політичний і військовий діяч, учасник визвольних змагань 1940-х років, заступник військового міністра в Українському державному правлінні 07.1941, керівник групи УПА-Захід (на початку 1944), начальник Головного військового штабу УПА, полковник УПА. Застрелився аби не потрапити в полон бандам МГБ.

² Карачевський Осип «Свобода», «Юзик» (1905-1944) — діяч ОУН, член командного штабу Карпатської Січі, керівник старшинської школи ОУН в Турковичах на Холмщині. Убитий німцями у концтаборі Аушвіц.

³ Волошин Августин (1874-1945) — український політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття, греко-католицький священник, 1938 прем'єр-міністр автономного Уряду Карпатської України, в 1939 став президентом цієї держави. Герой України (посмертно). Захоплений у полон бандами большевиків, помер у московській в'язниці Бутирки.

⁴ Борман Мартін (1900-1945) — німецький державний і партійний діяч, рейхсляйтер, голова Штабу заступника фюрера, особистий секретар Гітлера.

На нараді старшин обговорювалися тактичні пляни. Вів Роман Шухевич.

— Отже, друзі офіцери, маємо чотирьохтисячну погано озброєну армію, проти п'ятнадцятитисячної добре спорядженої. Звісно, нам не варто влаштовувати Фермопіли, але показати, що у нас міцні зуби, маємо. Та найголовніший бойовий наряд — зберегти військовий потенціал. Пропоную активно застосувати маневрову війну, позиційну, доки не здужаємо.

Засідання осік вістовий, повідомив, що до Хуста з ультиматумом прибув угорський капітан Віллердінг, пропонуючи українцям скласти зброю. На те полковник Ґузар-Колодзінський¹ одповів:

— Це наша земля, і ми тут кістками ляжемо.

— Безумство! — одповідав Віллердінг. — Чого досягнете, якщо згинете?

— Ми впадемо, але станемо прикладом для інших. У нас все.

Мене розподілили до чоти зв'язку. Угорська армія підійшла до Хусту 15 березня, 16-го почалися перші зіткнення з гонведами² в околицях сіл Буково, Велика Копаня, Веряця, Середнє, Давидове. Маневрової війни не вийшло, як плянував Роман. Січовики вели оборонну війну, раз-по-раз роблячи збиткові для себе контратаки, аби добути зброю.

У Рокосовому на Красному Полі полковник Ґузар-Колодзінський командував двома тисячами необстріляних січовиків, це сільська молодь і гімназисти. Окопавшись уздовж залізниці, вели бої до останнього набою. Полковник заги-

¹ Колодзінський Михайло «Ґузар», «Кум» (1902-1939) — діяч УВО та ОУН, начальник Генерального штабу Карпатської Січі, Верховний Командант Збройних Сил Карпатської України, полковник. Загинув у бою з угорськими загарбниками.

² Гонведи — угорські солдати.

нув. Рої, підпорядковані Роману Шухевичу, розосередилися по шляхах, напали на колони і тилові обози. Ми стреміли здобути зброю, та із застарілими крісами проти новітніх німецьких скорострілів наші операції не завжди вдалі. У нас совєцька рація, за допомогою якої координували дії, та стало очевидним, що перемови перехоплюються. Важкі бої та не менше важкі поразки не ламали нашого бойового духу, наперекір мадярам загартувували. В Красному Полі рій Юстина Боровенського впав, залишився поранений ройовий з двома побратимами. Вояки примкнули до крісів багнети і з піснею, розгорнувши знамено, пішли на колону ворога. Ошалілі мадяри поклали їх із скорострілів. Німецькі старшини наказали поховати наших побратимів із військовими почестями.

Вже 18 березня масштабні бої припинилися. Роман Шухевич можливо потрапив у полон¹. Я долучився до штабу у підпорядкуванні керівника другого розвідувального відділу Євгена Врецьона «Берона». За дорученням зверхника я повертаюся до Львова для кадрового перегляду, аби обрати кращих для подальшої підпільної боротьби в Польщі і окупованій Україні.

* * *

До Львова я прибув 19 березня, а 20-го відвідав Конгрес українського студентства, який відбувся у будинку львівського національного музею. Тут побачився з братом Степаном. Радісно зустріти рідну людину, адже після ув'язнення я так і не бачився ні з ким із сім'ї.

Після поразки Карпатської Січі поляки активно пере-

¹ При переході кордону Р. Шухевича затримали ополченці жидо-мадяри, планували передати польовій жандармерії. Шухевич, добре володіючи говіркою львівських євреїв, розіграв із себе львівського жида-комерсанта. Його відпустили.

стерігали можливість виникнення січового експерименту на підконтрольній території. До того ж визрівала війна із Гітлером. Зрозуміло, для них ОУН небезпечна, хоча ми, оунівці, після того як німці руками мадяр знищили Карпатську Україну, остаточно зміцнилися у впевненості, що Гітлера як союзника розглядати не можна. Цілком логічно, що подібні конгреси сприймалися як антипольські, хоча питання на них уряджували виключно культурно-просвітницькі. Проблеми політичного порядку ОУН на подібних зборах не зачіпали, а вирішували конспіративним чином.

Всередині засідання Конгресу будинок щільно оточили поліціанти, підігнали бронемашину з кулеметом. Увірвавшись до залу засідань, а це була їдальня, змусили усіх вишикуватися уздовж стіни. Магуляли палицями, хто не подобався, навіть кількох дівчат уперщили.

Я знову опинився у «Бригідках». Брата Степана відпустили у той же вечір, а мене, звісно, за порушення режиму після ув'язнення, залишили на невизначений термін. На питання слідчого, де я був після звільнення, відповів: «У селі на лікуванні».

Тим часом в анексованій Україні точка кипіння взаємної ненависті між поляками і українцями досягла піку. Молодь билася на вулицях. Березень-квітень відзначилися масовими арештами українських студентів, молоді відразу відправляли до концтабору і в тюрми. Ми ж у свою чергу відповідали терором, нападаючи на поліційні діляниці, на повітових поліцистів і залякали їх так, що шпіцлі не наважувалися по одинці зайти у будь-яке українське село. І все це незважаючи на те, що Провід фактично виарештовано, запрацювали вишколені підстаршини, які керували бойовими роями в різних куточках Львова. Крайовий провідник Лопатинський оперативно формує партизанські загони, які дислокувалися в лісах і доки на якісь важливі акції не виходять. Це неабияк пригнітило поляків, адже їм здавалося, що

ОУН вже придушено в зародку назавжди, а тут вигулькнуло біля тисячі озброєних партизан. До того ж ми знекровили призов, відвівши молодь у ліси, де вже приготовані табори з продовольчою базою.

* * *

1 вересня Гітлер почав війну з Польщею. Передтечею другої світової війни став прикордонний конфлікт у німецькому селищі Гляйвиць. «Вітер» надіслав мені детальний звіт про подію, це вирізки із газет та свідчення місцевих мешканців. Не треба бути фундаментальним аналітиком, аби зрозуміти, що провокацію здійснило відомство Мюллера¹. Надто незграбно утнули. Та німці особливо й не переймалися, як відреагує світова громадськість. Головне — формальний привід до війни.

Поляки на фронтах стрімко здавали позиції, хоча радіовисильня денно і нічно транслювала «ніе даш кроку». Польська преса у поразках звинувачувала не недієздатність свого керівництва, а внутрішнього ворога, тобто нас. Хоча ОУН завжди займала оборонні позиції, аби не чинили проти українців репресії, націоналісти не чіпали б поляків.

ОУН спішно формувала свою адміністрацію, підґрунтя було закладене ще Бандерою, лишилося розподілити ролі. До приходу німців маємо взяти керівництво у свої руки.

У в'язниці не церемонилися, я вже не міг вплинути на адміністрацію, яка в агонії виливала гнів на нас.

16 вересня почали розбігатися охоронці. Вікна камер затулені зовні папером. Нас у камері на двох дев'ятеро. Вночі 17-го почали радитися, як бути.

— Схоже, вже й адміністрація розбіглася, — говорив

¹ Мюллер Генріх (1900 — ?) — шеф таємної державної поліції (IV Головного управління імперської безпеки Німеччини), групенфюрер СС і генерал-лейтенант поліції.

Григорій Пришляк. — Треба якось виходити самотужки.

— Або дочекатися, коли нові звільнять, — відгукнувся інший.

— Ні, большевиків чекати — це, як вони говорять — «із вогню у полум'я», — одповів я, — впевнений, почнуть свою гегемонію із розстрілів націоналістів. Тому виходимо, як можемо.

Ми розібрали причі¹, взявши колоду, скористалися нею як тараном. Висадили двері. Отже, я на свободі. Вранці до міста увійшли сталінські війська. Гітлер зі Сталіним поділили Польщу і реокупували Україну. Волинь і Галичина відійшли до большевиків. Совіти зовні грали у визволителів-демократів, в той же час із тюрем нікого не випускали.

Я оселився на конспіративній квартирі на вулиці Хоткевича. Цим часом мені стало зле зі шлунком, я не міг вільно пересуватися, відлежувався. Увечері навідався «Вігер» приніс ліки, продукти і платню господарці пані Марті, аби ще за мною доглядала. Тиждень не в змозі підвестися. Від друга щодня отримував зведення. Як і передбачав, большевики імітували народоправство, дозволили в школах українське слово, навіть шкільні газети виходили чотирма мовами: російською, українською, польською та ідиш. В той же час заборонили «Просвіту», «Рідну школу» та інші українські організації. Почалися масові арешти молодих націоналістів, які через необережність легалізувалися.

Коли так-сяк прийшов до здоров'я, з'явилася змога більш-менш рухатися, ходив на засідання, переконуючи побратимів взятися за організацію малих відділів по 5 чоловік і вибиратися до німців, де є ще можливість зорганізуватися і відпрацювати методи боротьби із новим ворогом, якого ми погано знаємо. Зголосилися законсервувати агентуру

¹ Причі — тюремні нари.

у Львові і крайовому проводу вибиратися до Варшави. Як стало відомо, Бандера і Лебідь вже активно працюють.

28 вересня я з п'ятіркою перейшли совєцько-німецький кордон.

* * *

У Кракові був створений відділ, який розробляв методу боротьби з большевицькими спецслужбами, а також і з німецькими. Це була, так звана, «сімка», яку очолив «Беран», побіг мене увійшли Ярослав Гайвас¹, Микола Лебідь, Богдан Рибчук², Іван Равлик та Йосип Мащак³. У січні ми всі пройшли вишкіл у старшинській школі під керівництвом поручика Корочевського. Я цілковито поглинувся у створенні військової розвідки ОУН, вірніше у її вдосконаленні, бо, як на мою думку, те, що мали як розвідка функціонувала слабенько. Ретельно збирав відповідну літературу.

Бандера разом з Володимиром Тимчієм⁴ вирушили до Риму на Великий збір ОУН⁵. Плянувалося створити два потужні політичні центри. Один працює з Німеччиною як із стратегічним союзником проти большевиків, другий з Британією і США проти німців. Головний Провід переводиться до нейтральної Швейцарії. Наш Західно-український Провід йменується «революційний», ми також

¹ Гайвас Ярослав «Андрух», «Бистрий», «Камінь» (1912-2004) — член крайової екзекутиви ОУН.

² Рибчук Богдан «Оса» (1913-1989) — обласний провідник ОУН Станіславщини, в'язень німецьких таборів.

³ Мащак Осип (1908-1976) — крайовий провідник ОУН, автор «Молитви українського націоналіста».

⁴ Тимчій Володимир (1911-1940) «Володимир Зборівський», «Євгеній», «Окулярний», «Лопатинський», «Сніг» — провідний діяч ОУН, один із творців ОУН (революційної). Загинув у бою з бандами НКВС.

⁵ Другий Великий Збір ОУН (1939) відбувся у Римі. Відкрив А. Мельник.

вимагаємо не створювати військових формувань у складі німецьких військ, але використовувати німецький потенціал для вишколу наших старшин. Ще ми поставили завдання розробити пляну руйнації підвалин ССРСР, яку б ми вдосконалили враховуючи ситуацію. Для цього почали роботу по формації «пробоевих» груп, які б проникали на окуповану територію, виконуючи агітаційну роль, а також для створення антисовецького запілля і диверсійної роботи.

Також я з Бандерою і Лебедем обговорювали вирішення проблеми захисту від агентурно-шпигунської діяльності спецслужб НКВД та гестапо.

* * *

Після прибуття із Риму з Тимчієм, Бандера скликав збірку представників Крайової Екзекутиви ОУН, було прийняте рішення, що керування ОУН у Західній Україні та німецькому генеральному губернаторстві здійснюватиметься революційним проводом на чолі з Бандерою.

— Ми нариваємося на внутрішній конфлікт, — констатував Лебідь, — адже й скасовуємо постанови Римського збору. Мельник з командою із сим не змиряться. Треба бути готовим до розколу.

— Немає часу на зволікання, — говорив Бандера, — ми з нагальними проблемами віч-на-віч і позиція очікування не для нас, тут пан або пропав. Заснуємо Україну чи загинемо. Доки Гітлер зі Сталіним перетворяться на політичних трупів, можна не один десяток років наджидати, а ми не маємо стільки часу.

На конференції, що проводилася на вулиці Яблонській, була прийнята резолюція про самостійні дії, зокрема підготовка до широкомасштабних бойових операцій проти большевиків, про підняття повстання по всій Україні. Рішення

небавом відправляємо Мельнику. Та Стецько¹ умовив почекати, дати можливість полковнику самому осмислити складність ситуації, що може виникнути, і прийняти наші попередні вимоги, озвучені Бандерою на Великому Римському зборі.

Після конференції я, Степан, Роман Шухевич, Юрко Ведмідь пішли до кав'ярні. Роман розповів захопливу історію, як вийшов із угорського полону, йому вдалося перевдягнутися у цивільне і удавати із себе румунського єврея, він непогано володів ідиш, ну й те, що рудий зіграло на користь легенді. До нас приєдналося двоє дівчат із жіночого сектору, які на конференції також виконували роботу стенографісток. Одна весь час про щось перепитувала Степана, звіряючи зі звітом. Степан відповідав, та у кав'ярні забрав у неї записничок і відразу ж повернув.

— Ганю², подруго, нуж бо, робочі моменти перенесемо на завтра. Не ображайтеся, я можу по кілька діб працювати, але не роблю цього і вам не раджу, спочивайте, коли треба відпочивати.

Ганя знизила плечима. Я бачу, що дівчина вся в роботі, кипить молода кров, не бажає опочивку. Про себе її назвав «дівчинка-вогник».

— Хто вона? — тихо питаю Шухевича.

— Вогонь, — також пошепки відповідав Роман. — Тепер секретар революційного проводу, якщо ми не підметуши-мося невзабарі командуватиме нами. Місяць тому прийшла із Львова. Большевицькі прикордонники притисли групу до

¹ Стецько Ярослав (1912-1986) — активний діяч ОУН. З 1941 — перший заступник провідника ОУН (б).

² Гунька Ганна («Анька», «Віра») (1918 (1919) — секретар Революційного Проводу ОУН (б), секретар СБ ОУН (б), референт Українського Червоного Хреста Станіславського обласного проводу ОУН (б), дружина шефа СБ Миколи Арсенича.

Сяну, треба було шукати брід, але час не зволяв, вона перша стрибнула у крижану річку, перебралася вплав, а за нею весь загін.

Я підсів до неї.

— Пані Ганно, — обережно торкнувся її кисті, — якщо можна, мені копію роздруківки конференції зробіть. І ще маю одне прохання.

— Так, я вас слухаю, — вона відразу ж розкрила записничок на чистій сторінці.

— Для оформлення паперів потрібна машиністка, — мені здається говорю переконливо, — почерки друзів не завжди розбірливі, потім ускладнення при оперативній роботі.

— Я допоможу, — мовила, віддано дивлячись у вічі.

Мені неабияк соромно, що із брехні починаю знайомство. Яка машиністка? Хіба в моєму апараті друкувати нікому? Врешті я сам непогано володію машинкою. Та ліпшого не придумалося для приводу ще раз побачитися. От запала в душу...

Звісно, я міг би скористатися своїм статусом в організації, варто наказати, і буде зі мною цілодобово. Не знаю, яка б шельма таке утнула, хіба комуніст який.

— Я допоможу, — знову мовила, і я угледів у її очах здогад.

Таки-так. Нашому брату лишень здається, що може у хитрощах обскакати жінку, вони просто дають себе дурити, вірніше, дають можливість нам так думати, що ми кмітливіші, розумніші. Від цієї миті зробив зарок, якщо доля зведе нас, ніколи в житті не говорити їй неправди.

Наступного дня вона прийшла на квартиру Головного Проводу, куди групами скликав Степан. Так вийшло, що долучилася до моєї підгрупи. На нараді Провід оголосив завдання. Дрібними ланками проникати на совєцьку територію для розконсервації підпільної мережі ОУН і зміцненні її

новими людьми. Однак нам бракувало коштів для належної укомплектації подібних ланок. Через полковника Литвиненка отримали поміч від Абвера, нам передали кілька сотень совєцьких «ТТ» і скорострілів «дегтярєва».

* * *

Після чергової наради Бандера попрохав, аби я залишився.

— Тепер працюватимете по вдосконаленню військової розвідки, — Степан передав дві об'ємні теки, — це перша партія напрацьовок, головні принципи. Невзабарі отримаєте удвічі більше матеріалів.

— То тепер я працюю у військовій розвідці?

— Саме так. Віднині служба внутрішньої безпеки і військова розвідка одне ціле.

— Я підпорядкуюсь організаційній дисципліні, але військова розвідка то не пластові ігри.

— Тож підете на вишкіл до Абвера, я говорив з Литвиненком та Бізанцом.

— Друже провідник, а які у вас пляни стосовно Гані Гуньки?

— Вона повертається до Львова. Бачу, друже Михайле, Анька накинула ласо на нашого непробивного Арсена.

Я нічого не відповів на жарт Степана, відмахнувся.

Дочекався її після співбесіди. Потім гуляли по Кракову. Говорили багато, вірніше, вона говорила, а я слухав. Далі таки не стримався, обійняв і поцілував. Вийшло, як на мене, вельми незграбно. Та вона відповіла на поцілунок.

— Ти завтра їдеш, а я лишаюся на вишкіл, — говорю, як тільки роз'єдналися вуста, і картаю себе, адже у такі моменти слід говорити компліменти, — тепер побачимося за кілька місяців, можливо, у Львові.

— Так, я на це дуже сподіваюся, — мовила, зітхнувши.

— Мені хотілося, — я навіть почав пригладжувати макітру, ніби розправляючи волосся, яких не було, — аби ти мене дочекалася.

— Даю слово, — вона посміхнулася й знову прилинула до моїх губ.

Більшого й не треба. Її слово міцніше сталі. Тут вже вбагнув, що вона обрала мене собі в чоловіки ще до тієї дурної пропозиції стенографістки.

* * *

Мельник прислав відповідь на наші резолюції. Оголосив революційний провід поза законом. А пізніше, після спроби Степана залагодити конфлікт (Бандера написав полковнику аргументованого листа, розтлумачив позицію нашого Проводу), у відповідь із Риму прийшла телеграма, де трибунал ОУН висунув новий присуд — Бандеру, Стецька, Лебеда та інших прихильників Степана визнати не членами організації. Коли цей лист було прочитано на скликанні, наш Провід прийняв резолюцію про створення нової ОУН — «революційної», чи «бандерівської», ми акцентувалися більше на другому, тепер називалися «бандерівцями». Про рішення негайно повідомили Мельника і що новою організацією анулюються рішення Римського збору. Ми оголосили нові пляни: «Організація ОУН (бандерівська) веде боротьбу за силу й добро української нації в умовах створення Суверенної Української держави. Здобувати державність маємо шляхом революційної боротьби з наїзниками». Наша «сімка» СБ розпалася, бо дехто пішов до Мельника. Та ми сформувавши нову службу безпеки і контррозвідки. Очолив організацію Лебідь, а я його заступник.

Перед нами постала низка першочергових завдань, це:

1. Боротьба проти впровадженої до нас агентури НКВД та гестапо, детально вивчити роботу цих структур.

2. Особиста безпека провідників бандерівської ОУН усіх ланок.
3. Налагодження і вдосконалення системи конспірації.
4. Безпека всередині організації.
5. Розвідка й контррозвідка, впровадження своїх людей до ворожих структур розвідки і управління.
6. Налагодження диверсійної роботи.
7. Створення жандармерії, яка б зайнялася розслідуванням кримінальних злочинів здійснених оунівцями.
8. Розробка мельниківців, які працюють у Кракові, впровадження до них своїх людей для розколу організації.

Окрім мельниківців до нашої уваги потрапили інші українські формування, як то: «Український народний патріотичний рух», монархісти під керівництвом гетьмана Скоропадського, «Фронт національної єдності».

П'ятеро моїх людей отримали індивідуальні завдання зібрати списки членів цих організацій, по можливості дати кожному атестацію, особливо акцентуватися на можливості перевербовки. Наполягав на тому, що маю знати зміст відкритих і закритих засідань.

Я перебрав на себе справи стосовно НКВД. Зібрав реєстр усіх, хто був у них на допитах, кожного викликав на співрозмову. Провід надав мені кабінет на вулиці Зеленій, де також розміщувався український комітет обліку колишніх політ'язнів.

* * *

Провід готував пробоеві групи численністю до 20 воїнів кожна. Доручення — проникати на окуповану більшовиками Україну, підготувати потужну підпільну базу для протибільшевицького повстання, яке охопить не тільки західні регіони, а всю Україну від Донбасу до Чорного моря.

Перша група під орудкою Пшеничного вирушила ще у січні 1940-го, та щезла. Що з нею сталося дізнались майже через рік, повідомила наша людина із львівського НКВД, яка працює в охороні тюрми. Агент сповістив, що бачив друга Кіптю, якого розстріляли у дворі Бригідок. Отже, група Пшеничного частково знищена, частково потрапила до полону. Із двох десятків груп до місця призначення дійшли тільки дві, та й то не у повному складі, наскочили на засідки, вийшли ті, що пройшли добрий бойовий вишкіл, ну й кому поталанило. Певна річ, виникла підозра, що у краківському проводі працює большевицький агент. Саме із цією проблемою до мене звернувся Бандера:

— Друже Арсене, знайди ворога. Призначити завдання безпосередньо слідчому відділу розвідки не можна. Надто делікатне питання, ворог може по-своєму відреагувати, се спонукатиме до підозрливості. Недруг десь поруч.

Я зібрав досьє усіх тих, кому було відомо про штурмові групи Пшеничного, Тимчого. Реєстр чималенький, і кожна людина перевірена. Складність у тому, що під підозрою керівники крайової езекутиви: провідник «Галайда», його заступник «Вій», організаційний референт «Вірчин». То ж я не викликав їх на допити, аби не навести на думку, що у цій справі почалося слідство. Першим відвідав «Вія», заставши того в українському таборі, де він проводив політінформацію групі студентів, які мали вирушати на навчання до військових академій СРСР. Ми вийшли на двір.

— Розкажіть, хто двадцять четвертого березня минулого року у Львові стенографував протоколи засідання?

— Друг «Рибак».

— «Рибак»? Його ніби вже немає.

— Саме так, через тиждень впав на кордоні, на засідку налучилися.

— Протоколи зберігалися у нього?

— Ні, друг Никифір переправив, тепер вони в архіві крайової екзекутиви. А чом то вас цікавить?

— Провідник наказав скопіювати весь архів, дубльовані відправляться на збереження до Швейцарії.

Ніч і ранок я працював із зібраними матеріалами. Увечері завітав на квартиру Бандери зі звітом.

— Найперше ускладнення, — почав я, розв'язуючи теку, — те, що вельми багато людей знало про ці групи. То ж я пішов парадоксальним шляхом. Боївки «Тура» і «Омеляна» пройшли з боями, але успішно. Зіткнення мали випадковий характер, просто наткнулися на рейдових прикордонників. Про ці групи невідомо було лише дев'ятьом із Проводу. Їм і скинув важливу інформацію, що ви сьогодні переходите совецький кордон.

— Розумію, — Бандера клацнув пальцями. — Агент такого шансу не упустив би.

— Так, ще я зважив на те, що інформація термінова, і передавати її треба безпосередньо, а не по зв'язку. Значить, тільки консульство. Довелося узяти під контроль контакти усіх дев'ятьох, через брак людей я сам долучився і стояв на чергуванні. Ми його спіймали, як виходив із будинку дипмісії.

— Хто ж то?

— Із аналітичного відділку. Він просто мав доступ до протоколів, а я ловив когось із наближених до утаємниченого кола, і ворожий агент навмисне так скерував. У зв'язку із цим, друже провідник, є така ідея, треба впроваджувати практику розосередження секретної інформації, а цілісність знатиме лише Головний Провід. До чекістів потрапляють носії цінних свідчень, і не факт, що вони мовчатимуть. Тут вже не варто розглядати як зраду. Усі ми люди. Тортури то така штука не кожен перестраждає, а шантаж ще гірше, большевики практикують заручництво. Беруть близьких і катують їх. І не всі мають волю застрілитись, ото й сиплють на катуші.

— За виявлення зрадника подяка. А пропозиція обов'язково розглянеться, розпишіть детально. На третє квітня призначений другий великий збір, де буде затверджена нова програма організації і сформоване нове керівництво. Друг «Скиба»¹ залишає посаду керівника розвідки, переходить до вищого провідного сектору, на його місце заступаєте ви. Відтоді військова розвідка і СБ ОУН під вашою зверхністю.

Бандера звернувся до мене на «ви», зазвичай так траплялося, коли поруч хтось сторонній. Шухевич, наприклад, до всіх звертається виключно на «ви».

* * *

Я зорганізував групу із чотирьох чоловік, які мають збирати совецьку літературу у царині військової дисципліни. Інструктував особисто:

— Головне, друзі, не виявляйте відкритої зацікавленості, особливо якщо оперативний простір у прикордонних територіях. Такі книги є в бібліотеках, але виявлення легального інтересу неодмінно наразить на спостереження НКВД. Намагайтеся проникнути далі України, в Росію. Головне одаль кордону. Шукайте людей, які пишуть наукові роботи, мають у власному користуванні таку літературу. Вербуйте студентів, але коли завербований бере подібну книжку, нехай має аргумент — він пише роботу про розповсюдження ідей комунізму-сталінізму до Європи і далі на інші континенти, комуністи люблять подібний пафос, а для цього завжди потрібен військовий матеріал. Саму книжку не беріть, копіюйте, копіюйте потаємно від завербованого. Робіть це із максимальною локацією: на папірцях, застосовуйте тайнопис. Так необхідно для пересування по есесеру, бо на за-

¹ «Скиба» — М. Лебідь.

лізницях постійні перевірки і конспекти неодмінно привернуть увагу, тому використовуйте для перенесення інформації большевицьку агітку, найкраще томи робіт Сталіна, там конспектуйте невидимим чорнилом.

* * *

Я у спецшколі, що діє при «Абверштелле-Краків», розташована у містечку Барвиняку. Зовні школа замаскована під трудовий табір, де відбувають повинність, для достовірності територія огорожена колючим дротом і ми, школярі, під конвоєм тарабанимо на польові роботи. На вишколі 167 чоловік, працювати ходимо позмінно, один раз на дві доби, інший час штудіюємо базові методи диверсійної роботи, розвідки, військову справу. Школа разом з нашим відділенням розподіляється ще на три — у Криниці, Дуклі і Кам'яниці. У Криниці навчаються мельниківці.

Полковник Литвиненко проінструктував, вірніше, порадив, на чому ліпше зосереджуватися аби надійно у майбутньому керувати розвідкою. Наприклад, маю знати основи підготовки розвідників ближнього і глибокого тилу, але не обов'язково засвоювати весь вишкіл розвідників.

Все ж незважаючи на інструкції полковника, я вирішив вишколитися у деяких напрямках, які більше знадобляться шпигуну-диверсанту. На базі власних знань пляную у майбутньому zorganizувати подібну школу. Аджей тут викладає навіть керівник закладу лейтенант Єггерс Гюнтер. Я зайшов на його урок у вільний час. В класі десятеро курсантів. Гюнтер вчив, як зміцнювати двері на конспіративних квартирах, як же ж нам у свій час бракувало цього досвіду:

— Має бути видимий замок, а зсередини встановити принаймні два невидимих, зверху і знизу, може й третій збоку завіс. Ці замки повинні бути ретельно замасковані. Зазвичай перед штурмом за допомогою листонош у квартирі

робиться розвідка, чи збирається інформація із інших джерел, у людей, які раніше були у квартирі. Штурмувальники зосередяться на видимому замку, такі двері не вдасться вибити одним ударом тарана і навіть накладений заряд не допоможе. Матимете дорогоцінні секунди для ретировки.

Майже усі хлопці із мого підрозділу мріяли у майбутньому стати такими собі «надлюдьми». Багатьох захоплював козацький досвід маноцівництва, про який оповідали на предметі «Історія українського війська». Однак Гюнтер дав зрозуміти, що подібних універсальних солдатів не може бути в природі, бо підготовка одного такого вояка займе чимало часу, не один рік та й матеріальних ресурсів. Людині притаманно старіти, тому варто зосереджуватися на чомусь одному і вдосконалювати. Можна стати відмінним майстром рукопашного бою з ножом, снайпером, підривноком. Тут мені втлумачили істину, що розвідник в першу чергу повинен мати злагоджене мислення, як висловлюються чекісти, «холодну голову». Вся оця універсальність із влучною стрільбою, володінням бойових мистецтв не доречно, а навіть зашкоджує. Розуміється, необхідно оволодіти базовими знаннями стрільби, зброєзнавства, топографії, медичних азів, взяти щось вельми необхідне. Наприклад, у рукопашному бою довбав лише два прийоми: перехоплення наведеної впритул зброї — ножа або пістолета, нейтралізація супротивника ударом у шию. Для майбутньої роботи мені усього занадто. Розвідник має уміти налагодити роботу у тилу ворога, щоб найспостережливіший «Голмс» не розпізнав у мені і натяку на те, що я розвідник. Бійця-рукопашника із мене не вийде, фізична організація не та, снайпера теж, я на зір слабенький.

За два місяці мене перевели на трьохтижневі допоміжні курси в містечко Аленцзей, тут вже зосередився на організаторській роботі, на основах конспірації, прийомах маску-

вання і слідознавства. Інструктори відзначили, що у мене універсальна психологічна співвідносність. Деякі ознаки довелося вигартувати, бо знов-таки через домінуючу ідеологічну та гуманітарну підготовку я геть занапастився фізично. Тут є можливість підтягнути показники. Невитривалий на бойових забігах, не виконую нормативів. Та я шкребуюсь, щодня бігаю по 15 кілометрів, сподіваюсь підвищити результат до 30.

* * *

Начальник школи попрохав провести урок для групи курсантів і підготувати тему «класифікація російських шпигунів», у цьому поприщі я вже дещо набув настільки, що можу викладати. І ось дивлюсь, фельдфебель Завгородній веде на урок сімох дітей.

— Як то розуміти? — питаю фельдфебеля.

— Так і розкумекуйте, це диверсійна спецгрупа.

Тут догледів, що діти овсі не діти, а ліліпути.

— Отже, — кажу, — конспектуємо.

Мені все ж здається, що переді мною саме діти, а не мої однолітки, а дехто, певна річ, і старший.

Читаю конспект:

— Перше. Притаманності агента Москви. Виходячи із туалету, може на ходу застібати ширінку. Друге. Не виймає із стакану чайну ложку, п'є підтримуючи пальцем. Перед тим, як закурити, розминає цигарку. Може плюватися і сякатися, не користуючись носовичком. Росіяни-московити за своїм психотипом неакуратні, і цю свою рису чомусь вважають національною гордістю, тому навіть найзаконспірованіший агент рано чи пізно виявить цю сутність, або плюне на вулиці, або ходитиме неохайний. Московит зазвичай з неповагою ставиться до права власності як до своєї, так і до чужої, у їх свідомості усе довкіл нічیه. У со-

вещькому союзі посадовці люди пихаті, владні і у той же час боягузи, плазуни перед начальством. Тому агенту у першу чергу слід зібрати інформацію про вищий посадовий склад у місті, в яке буде закинтий. Таким чином можна вирішувати особисті питання, апелюючи знайомствами з вищими колами, або ж ідеально, якщо агент назве кілька прізвищ із карального апарату, можна шляхом фотомонтажу скомпонувати фото, яке б підтвердило вашу легенду. Зазвичай у такому разі посадовці не наважуються перевіряти правдивість інформації, їм легше відкупитися і дати прохачу те, що забажає. Агент у такому випадку може прохати матеріальної допомоги.

Пізніше я бачив, що цю спецгрупу готують у диверсійному керунку, зокрема акцентується на вибухівці, а також збір інформації. Ліліпути мають удавати дітей-сиріт, проникати у штаби. Хто подумає на дитину? Собі ж цей факт узяв до уваги, коли у майбутньому зіткнемося з німцями.

* * *

У клясі зондерфюрера Бауера всього п'ятеро слухачів, він доповідав якось стомлено, видно, щось турбувало:

— Агент, опинившись у незнайомому місті без зв'язку, без матеріальної підтримки має знайти шляхи у розв'язанні нагальних проблем. Аби вирішити матеріальний бік можна влаштуватися на непрестижну роботу, де менш за все приділяють увагу до документів, як-то прибиральником громадських туалетів, посудомийником, вантажником тощо. Якщо фінанси необхідно добути швидко, дрібні гроші можна знайти у фонтанах, збирання макулатури, при відповідному гримі — жебракування, але із цим обережно, під жебрака необхідно працювати не більше сорока хвилин, бо зазвичай світ бідарів підконтрольний і має свою ієрархію, тому непоганий варіант влитися до цього світу.

— Як щодо зброї? — питаю я. — Є варіанти здобутку?

— Питання слушне. Так, агент має забезпечити себе зброєю вогнепальною або холодною. Для ефекту несподіванки достатньо виготовити із підніжних матеріалів самопал, бажано двоствольний. Про це окрема лекція. У містах, де тири, є можливість роздобути малокаліберні набої, підствол підійдуть мідні трубки, що є на тракторах. Якщо вдалося роздобути мисливську рушницю, виготовляйте із неї обріз, аби носити приховано в рукаві або за поясом.

Наступний урок стосувався, як заздалегідь бути готовим до арешту. Вів Іван Чорноус, колишній большевицький офіцер.

— В разі арешту слід заздалегідь підготувати варіант втечі. Для цього обирайте місце зі зручними шляхами відходу, це можуть бути кущі, якщо в місті, то наявність дворів з розгалуженою системою проходів. Шлях обирається чіткий: двір, прохідний під'їзд, через огорожу, кущі, водоймище тощо. Бажано десь на шляху тримати схрон з одягом. На це місце маєте прийти разом зі слідчою групою, бо після довгих допитів ви повідомите слідчого, в якому місці сховані компрометуючі вас речі. Ще як варіант мати з приятелем угоду, аби після вашого арешту пильнував біля найближчої лікарні, вам же під час слідства необхідно зімітувати самогубство. Вас неодмінно вивезуть до операційної, де втекти допомагатиме приятель, у таких випадках конвой не пильний і не посилений.

Я всі уроки конспектував, хоча начальство наполегливо радить запам'ятовувати, якщо писати, то зошити згодя ліквідувати. Я ж просто шифрував, конспекти знадобляться у майбутній нашій розвідницькій школі ОУН. Із кожним курсантом працював окремо, настановляючи, аби у разі закидання на територію большевиків у першу чергу зв'язувався з місцевим підпіллям бандерівської ОУН і поступав у розпорядження крайового референта СБ.

19 червня мене викликав полковник Литвиненко. Запропонував чаю з цитриною. Через виразку лимон я пропустив.

— Друже Михайле, вам відомо, що за три дні розпочнеться?

У розвідшколі до мене звертаються не інакше як «Михайло», це за порадою Шухевича, щоби у німецьких вишколах німці не знали наших справжніх імен.

— Так, — відповідаю, — війна з большевиками.

На фізії полковника прочитав запитання, із яких джерел я поінформований.

— Не такий вже секрет, — пояснив я, — концентрація військ біля кордону, ну ще й інформація із передових частин. У ніч на двадцять друге червня. Дивно, що большевики ніяк не реагують. Невже не очікують вторгнення? Я знаю, що начальник прикордонного гарнізону відправляв депешу до Москви ще місяць тому, де повідомив про можливе нашествя, а його заарештували.

— Вони самі плянують напасти, тільки Гітлер передурив Сталіна на економічному факторі. Німеччина не готова до війни з большевиками, вони сподіваються на блискавичний удар та на нехлюйство советів. Ми на це теж сподіваємося.

— А я б не уповав.

Литвин наморщив чоло, уся міміка суцільне запитання. Було не зручно, повчати таку людину, як полковник, та я розумів, що у старого вояка інший склад мислення, і він не соромиться, коли треба спитати навіть такого жовтодзьоба, як я.

— Так, Сталін вибив репресіями командний склад, але все ж не вибив самовідданості. Більшість сталіністів стовідсотково впевнені, що їхній улюблений вождь не знає про стан справ. Ну і слід зважити на ініціативу комскладу на

місцях. Багато хто наплює на вказівки генштабу і діятиме на власний розсуд. Перший період німців можливо і очікують переможні баталії, але большевики оговтаються, у них чималенький людський ресурс і багатенько підгребуть на бійню українців.

— Однак є і позитивний момент. Починається наш час.

— Згоден, друже полковнику, однак я б не сподівався на німців як на гарант досягнення наших цілей.

— Про це і хотів поговорити. Чекісти залишають потужну систему підпілля, ви напевне діятимете автономно. Я ж покиль задля справи займатимусь під німецькою зверхністю, однак антибільшовицькі дії мають вестися скоординовано, навіть, якщо опинимось по різні боки барикад.

Отже, полковник знає про пляни утворення української армії і без німецького контролю.

* * *

У день мого від'їзду зі школи викликав до себе Гюнтер. Запропонував коньяку, я погодився на каву.

— Розумію, досі в антимонопольний комітет граєтеся? — спитав з нотою іронії, подаючи мені чашку.

— Просто се одна із систем поневолення, то ж ліпше до мінімуму обмежити.

— Я ось хотів поговорити. Знаю, наші шляхи розходяться, можливо назавжди, а можливо й ні. Кому як не вам знати, що завтра наші народи зіткнуться.

— Чом така впевненість?

— Союз Вермахту з ОУН хиткий і не тривалий. Однак ми маємо зберегти приятельські стосунки, незважаючи на те, що між нашими службами найближчим часом почнеться двобій. Війна війною, та завжди є місце парадоксу, коли ми зможемо бути взаємодіючими.

— Розумію вас.

Ми обмінялися зв'язком і затвердили шифрограму. Відверто доки не утямлював, яка така може виникнути взаєморисність. Можливо Гюнтер переоцінює мої якості розвідника. Хоча це навело на здогад, що подібні стосунки, потаємне співробітництво на ідейній основі, цілком природні між гестапо і НКВД, ці дві структури неодмінно «дружитимуть» проти нас.

* * *

Я прибув до Львова у складі Абвер-групи разом з Григорієм Пришляком, який мав очолити службу безпеки львівського крайового проводу.

Йшли за 1-ю гірською дивізією, яку супроводжували наші курені ДУН¹ «Соловейко» (Нахтігаль)² та «Ролянд»³. Григорія із його людьми я відправив на поміч Івану Равлику, аби охопили керівництво СБ і проконтролювали агітвідділки, які йшли з німцями у глиб фронту. Сам же я зайнявся організаційною роботою у самому Львові.

У Берліні, спілкуючись із офіцерами, що підпорядковані відомству Бормана, зайвим чином підтверджувалися прогностики про хиткість нашого союзу. Ми німцям потрібні лише як авангардна сила, що певним чином приспить пильність войовничих українців. За нашої помочі плянується створення оунівського керівництва. Коли ж союзники узорять, що пересічний українець через мирне життя утихомирився, заспокоївся, німці візьмуться за ОУН. Звісно, їм не

¹ Дружини українських націоналістів.

² Нахтігаль, нім. Nachtigall («Соловейко») — перший з іноземних легіонів Вермахту. У легіоні переважно служили українці.

³ Ролянд — нім. Roland. Курінь ДУН, утворений за ініціативи ОУН (б) за домовленості з вищим керівництвом Вермахту. Створений з метою підготовки кадрів для майбутніх українських військових сил.

бажані озброєні націоналістичні формування, адже реальна загроза існуванню генерал-губернаторства.

На засіданні поділився думками з Ярославом Стецьком та Шухевичем. Провід вирішив, що повинні відпрацювати пляну для миттєвого переходу на підпільну роботу. Тобто ми маємо заготовити збройні і провізійні бази в містах та селах, у лісах. Підготувати резерв людей, які за сигналом піднімуть зброю проти німців. Я також мав на меті нарешті впровадити ідею створення спецшколи, де рекрутувалися б старшини служби безпеки. Мене непокоїло, що часто районними зверхниками СБ ставали люди без середньої освіти.

Ми створили дві ланки «п'ятірок». П'ятеро агентів СБ, кожен керує своїми підгрупами. Для безпеки провідники п'ятірок не знають один про одного, також не мають відати про псевда своїх підлеглих нижче ніж на два ступені, все те відомо лише мені. Також впровадив правило, аби кожен повітовий, зверхник СБ щонеділі збирав всю інформацію із ланок і підланок, що діється довкіл його території і надсилав до аналітичного відділку.

* * *

Без домовленостей, а лише поклик серця. Я знав, що Ганя буде тут, а вона без труднощів у натовпі відшукала мене. Ярослав з балкона «Просвіти» тільки-но оголосив про Акт відновлення нашої Української держави. Загальна ейфорія. Я відлучився із секретаріату лише на кілька хвилин, аби знайти її. Роботи накопичилося чимало. І ось відчув позаду обережні кроки, дав їй подумати, що застала мене зненацька. Закрила долонями мені очі. Поцілував її руки. Деякий час стояли обійнявшись. Рушили до штабу. Відтак працюватиме в моєму особистому секретаріаті. Це метафізика. Обоє відчули, що відтепер не розлучимося ніколи, до смерті. Хоча вона сказала, що смерті немає.

* * *

Головний Провід завантажив мене по зав'язку. У новій адміністрації царював військовий хаос. Народні месники, в основному, молодь, полювали по місту за комуністами і часто під гарячу руку потрапляли безневинні, які ускочили по наводці большевицької агентури. Слід зазначити, що на цій арені чекісти досягли успіху. Граючи на психології, використовуючи як інструмент молодецький запал, коли первинні емоції і без розсуду, адже домінує жага помсти, потрібний винуватець усіх бід негайно, тепер. Ось у такі моменти активізується большевицьке запілля. До гестапо посунула лавина доносів на членів ОУН, яких не встигли виарештувати НКВД, але у дописах оунівці значилися як комуністи. Наше СБ отримувало інформацію нібито про комуністичних провокаторів, насправді випадкові люди. Сим агенти Москви намагалися налаштувати проти нас цивільне населення. Таке погане діло, що у віддалених від Львова районах місцеві референти СБ часто-густо втрачали контроль над здоровим глуздом, їм скрізь ввижалися сексоти. Зліквідовувалися безневинні люди.

Мій штаб організував міліцію. Добровольців гуртували у дворі на вулиці Руській. Григорій Пришляк вишикував міліціантів, поділив на рої, призначив командирів. Іван Равлик розподіляв обов'язки. Охоронці правопорядку вдягнуті у цивільне з білими нарукавними пов'язками, на яких чорні тризуби. Німці мають надати однострої, це застарілі уніформи СС зразка 1938 року.

* * *

Під пильністю оберста Дзягера нашу службу взяло під контроль львівське гестапо. Я відразу ж помітив стеження, до того ж цілодобове. Будинок навпроти порожній, мешканців убили більшовики. Ганя угледіла, що там хтось буває,

вночі кілька разів блимнув вогник ліхтарика і сірника. Мої люди відвідали підозрілу квартиру і знайшли сліди чергування, поруч підвіконня купа недопалків. Я зробив вигляд ніби не помітив «хвоста». Нехай думають, що ми такі дурні, як вони гадають.

Коли у кав'ярні зустрілися з Шухевичем, я знаками дав зрозуміти, що за нами пильнують із сусіднього столика, цілком можливо, столи заряджені німецьким сучасним обладнанням для прослуховування.

— Погода, друже Михайле, не радує.

— Чому радіти, — погоджуюсь, — прийде холод, а у нас одєжини відповідної немає. То ж ви поклопочіться.

— Вже шапкуємо. Нам би на фронтах рік дотягнути, а там роз'ясниться.

— Що наш старий друг?

— Передавав, аби береглися і не забували краківських обіцянок.

— Все так і буде.

Наш засекречений діалог розшифровувався так: «Союз із німцями протримається рік-два. Готуємося до розриву», «Ми до цього готові, — відповідав я, — військові формування у стані готовності», «За умовним наказом в один день всі вояки мають залишити місце служби». «Що прохав передати провідник?». «Все за краківською пляною».

Бандера теж передбачав розрив із німцями, можливо, навіть раніше за всіх, я пригадував наші діалоги, тільки тепер розумів деякі натяки. Отже, на нас очікує партизанська війна з німцями і, без сумніву, з червоними терористами, якими відступаюче НКВД нашпигувало містечка і села. Хоча зовнішніх ознак розриву нібито й не видно. Німці дозволили ОУН легалізуватися у Львові та в інших звільнених містах, запрацювали осередки «Просвіти», відкрилися церкви, випускалися українські газети, відродилися театри,

але все те ніби большевицька копія у 1939-му, аби приспати нашу пильність, комуністи гралися у міжнаціональну толерантність, а ці нам підспівують.

Увечері до мене конспіративно завітав Василь Сидір («Шелест»)¹, заступник Шухевича у «Нахтігалі». До моєї квартири можна потаємно зайти через сусідній під'їзд, ключ від горища у тайнику. Із «Шелестом» договорювали те, що не змогли з Романом. Курені «Соловейко» і «Ролянд» німці перекидають до Білорусії на боротьбу з червоною партизанкою. Шух² веде переговори через нашого симпатика у Вермахті — Оберлендера³ з шефом Абвера — Канарісом, аби не допустити ліквідації ДУН. Завдяки Оберлендеру стало відомо, що 16 липня на нараді керівників Райху, Гітлер за нашіптувань Бормана наполягав, аби на окупованих територіях

¹ Сидор Василь «Вишитий», «Зов», «Конрад», «Краве», «Крегул», «Лісовик», «Шелест» (24.02.1910 — 14.04.1949) — член ОУН від 1929 року. Член повітового проводу ОУН Сокальщини, 02.1935 у Львові засуджений до 4 років ув'язнення, вийшов на волю 09.1936. Бойовий референт Сокальського повітового проводу ОУН. 1936 член Сокальського окружного проводу ОУН. 5.08.1937 знову арештований, вийшов на волю 09.1939. 1941 — учасник II Великого Збору ОУН у Кракові. Викладач на старшинських курсах ОУН у Кракові (1940-1941). Командир сотні в батальйоні «Нахтігаль» (1941) і 201 батальйоні «Шуцманшафт». 12.1941 — 12.1942 — поручник. Один із організаторів і керівників УПА на Волині і в Галичині — керівник військового осередку при Проводі ОУН (02 — 05.1943), шеф КВШ УПА на Волині. 05 — 08.1943 в ранзі майора УПА, 1943 — 04.1949 — член ГВШ УПА, 26.01.1944 — 04.1949 — командир УПА-Захід, заступник Головного Командира УПА. Член крайового проводу ОУН ЗУЗ, генеральний суддя ОУН, крайовий провідник Карпатського краю. 1946 — полковник УПА, нагороджений Срібним Хрестом бойової заслуги 1 кл. Загинув у бою з бандою МГБ при обороні криївки в долині Лімниці.

² Шух — Шухевич.

³ Теодор Оберлендер (1905-1998) — німецький політик, військовик. Під час Другої світової війни був політичним керівником у батальйоні «Нахтігаль».

унеможливити формування іноземних військ, ніхто окрім німців не має права носити зброю. Куреням нав'язують річний контракт, згідно з яким вояки мають бути передислоковані до Білорусії вже як «шущманшафтбатальйон».

— Іншого виходу сотник доки не видить, — «Шелест» узяв у мене коди, за допомогою яких спілкуватимуся з Шухевичем. — Роман прохав переповісти, аби ви алярмово йшли з квартири, готуються масові арешти Проводу. Бандері, Стецьку вже обмежили пересування, вірогідність скоро арештують.

— Мені про це вже відомо. То провідник йде у запілля?
— питаю.

— Ні.

— Зрозуміло.

Можна й не питати. Звісно, Бандера не піде в біга. Та ж сама гра, що і з поляками, тільки більш витончена. Просто убити його німці не зможуть, це не москалі, які у подібних ситуаціях керуються зовнішніми емоціями. Гітлерівці усвідомлюють, що насильницька смерть Бандери призведе до його канонізації і посиленню авторитету ОУН (б). Німці сподіватимуться, що утримуючи провідника спроможні впливати на український рух. Певно астрологи із «Аненербе»¹ вираховували потужну сакральність самого поняття «УКРАЇНА», тому заборонили цю назву, замінивши на топонім «Галичина». До того ж у Бандери є опікуни у вищих колах Райху, бо не всі впевнені в остаточній перемозі Гітлера. Дехто, як наприклад, Канаріс, ставлять під сумнів геній фюрера. Колись-таки клюне безумному ефрейтору

¹ Нім. Ahnenerbe — «Спадок предків», повна назва — «Німецьке товариство з вивчення давньої германської історії та спадку предків») — організація створена для вивчення традицій, історії та спадку германської раси. Входила до складу СС. Єдина організація, що займалася окультизмом на державному рівні.

півень у дупу, ось тоді і знадобиться козирна карта і нею стане оунівський провідник.

* * *

За моїм дорученням Іван Равлик вирушив до Клевани, там сформована школа української міліції. Звісно, організація здійснювалася без відома генерал-губернаторства. На вишколі акцентувалося на розвідницькій роботі. Я винайняв іншу квартиру, де тижнями проводив підготовку груп по 5-10 чоловік. Перевіряв кожного індивідуально на осяжність предмету. Мої курсанти мають взяти відповідальність за визначені терени, де поширюватимуть власну мережу розвідки.

— Запам'ятайте, — напучував я, — якість вашої роботи, в першу чергу, спирається на якість агентури. Чим більше зможете залучити добровільних помічників, які працювали б не за матеріальний інтерес, тим краще. Впроваджуйте ідею, що кожен свідомий є почесний агент служби безпеки.

За моїм задумом, кожна референтура має складатися із керівника, який опікується провідною ланкою, до неї включений вишкільний референт, він відповідає за інструктаж, підбирає відповідну літературу, його заступник опікується внутрішньою структурою ОУН, безпекою, розвідкою. Відділ міліційного формування розподіляється на три ланки, одна займається порядком на території, друга працює з населенням, проводить профілактичні роботи з людьми, налаштованими проти ОУН, третя опікується кримінальним елементом. Окремі підрозділи беруть під агентурне спостереження проукраїнські організації, які не побажали приєднатися до нашого руху, це: ОУН (мельниківці), Український народний козацький рух, Фронт національної єдності, гетьманці-монархісти.

Про ці дієства ми розмовляли з Бандерою. Степан категоричний, чим запалив і мене. Тоді, коли зустрічалися у соборі св. Юра, він говорив:

— Розпочалася війна. Поки на один фронт. У відбудові нової держави має бути лише єдина об'єднуюча сила, інакше ми повторимо помилки першої УНР. Здобудемо Україну, ось тоді, будь ласка, демократія. Тому, друже Арсене, зобов'язані стати і бути непримиренними з іншими політичними силами, які йдуть паралельно з нами до єдиної мети, але не в ногу. Будуть різні направлення, буде хаос, уособиці і нас візьмуть голими руками. Ми або ніхто. Хто на шляху, тих зліквідувати.

Перше, що я зробив, то це завербував усіх офіціантів в ресторані-харчівні на вулиці Курковій, 24, де зазвичай збираються мельниківці.

* * *

Степана арештували 5 липня 1941-го року. 6-го вранці почалися арешти активістів ОУН, які жили легально. Арешт Провідника і деяких керівників вищої ланки не послабив організацію. До сього ми були готові. Зв'язок працював ідеально, навіть вдалося налагодити листування зі Степаном і Стецьком, якого теж взяли під арешт. Через агентів впливу наша розвідка мала джерела інформації із німецьких і більшовицьких установ. Я активізував берлінські і московські канали. У першому варіанті у мене були кадри близькі до секретаріату Бормана, у більшовиків мої люди працювали в апараті Ватутіна¹ і Рокосовського². Передача свідчень здійснювалася за допомогою телеграфу і через «далеке забезпечення». Через агентуру впливу я часто був поінформований

¹ Ватутін Микола (1901-1944) — більшовицький воєначальник, генерал армії. 29 лютого під час огляду частин фронту потрапив під обстріл польової жандармерії, підпорядкованої УПА (за іншими даними, напад інсценований спецбійкою НКВД), був поранений у стегно. Помер у Київському шпиталі через ненадання медичної допомоги.

² Рокосовський Костянтин (1896-1968) — більшовицько-польський полководець та державний діяч, маршал ССРСР, маршал Польщі.

про переманеврування військ противника і це в той час коли ворожий штаб ще не отримував наказ про це, бо секретна запечатана депеша приходила пізніше. Також багато агентів СБ ОУН перебувало в іноземних формуваннях Вермахту, ці люди впроваджені в керівництво ворожих штабів і по можливості впливають на прийняття рішень скерованих на нашу користь. Я не мав сумніву, що багато наших надсекретних плянів теж потрапляють до розвідки ворога, тому наказав у цій царині звузити ведення документації, а ті документи, які вийдуть друком, повинні нести дезінформативну функцію. Подібну тактику слід застосовувати раз на три місяці. Бо постійна дезінформація рано чи пізно викриється.

Вже 14 вересня конспіративною лінією від Гюнтера прийшло повідомлення, що Канарісом підписаний наказ про розрив офіційних стосунків Абверу з ОУН бандерівською. А 16 вересня заарештований координатор нашого співробітництва Ріхард Ярі¹.

Я відступив в район Береженщини в село Жуків, де оперативниками «Виром» та «Беєм» підготована надійна база. Я мало де зустрів де населення так переймається націоналізмом від старого до малого. Тому у цій місцині я почувався більш-менш спокійно без необхідності кожні три дні міняти місце перебування. Тут була збудована ідеальна криївка. Ідеальна у тому, що в ній можна перебувати тривалий час. Обладнана навіть каналізацією. Вхід прямо біля дороги, а це значить, можна користатися взимку,

* * *

2-го січня 1942-го року у соборі св. Юра ми з Ганею вінчалися. Без помпи, без музики. Знаю, для жінок це особливий день і кожна бажає максимум урочистості: біла сукня,

¹ Ріхард Ярій (1898-1969) австрійський та український військовий діяч, один із провідників ОУН.

багато квітів, багато гостей. Дещо я міг дозволити і навіть хотів, та Ганя рішуче відмовила:

— Це все пустощі. Йде війна, — говорила категорично, а може й заспокоювала мене, — робимо як розвідники — утаємничено.

Панотець Теодор завершив таїнство. Іван Равлик з Пришляком, виявляється, спроворили стіл у рефектарі¹, що в Медових Печерах. Лише десять своїх людей, нікого зайвого, ще нашу потаємну сватьбу охороняли бойовики СБ.

Якогось гостя не пускали, про це повідомив охоронець. Прийшов вістовий від Шухевича, ми усамітнилися в кухні.

— Сотнику утворюють річний контракт, — повідомив вістовий, — курінь намагаються розформувати. Сотник конче потребує зв'язку з головним проводом. Деталі, говорить, ви знаєте.

— Перекажіть Чупринці, що я скоро буду. Кореспонденції не маєте?

— Ні.

Звісно, ні. Роман не може довірити навіть шифровані гріпси². Вочевидь поштові лінії ненадійні. Німцям і натяк не має потрапити, що у лісах у стані бойової готовності армія.

* * *

Відразу після пошлюблення ми з Ганею приїхали до Нижнього Березіва. Чотирьох охоронців залишив за селом, аби не муляли очі. Односельці можливо знають, що я в ОУН, але не мають відати, що я у Проводі. Спершу завітали до церкви. Піднімаючись сходами, зіткнулися з Андрієм Білавичем.

— Слава Йсу, — привітався я.

¹ Рефектар — їдальня.

² Гріпс — шифрована цидулка, скручувалася дрібним рулоном. Зазвичай виготовлювався із папіросного паперу, аби кур'єр міг з'їсти, и якось по іншому знищити.

— Навіки слава Богу, — одповів Андрій. — Як ся маеш?
— Дякувати Всевишньому. Знайомся, дружина моя Віра.
— Радий, — поцілував їй руку. — То ти у відпустку?
— Так, у Варшаві електриком працюю.
— Про Василя вже чув?
— Про якого?
— Та про небожа твого.
— Ні, а що таке?
— Горе. Полонили, тепер десь у Німеччину завезли, ніби аж під Берлін кудись.

Я поспішив додому.

Застав тата, який копирсався з трояндовим зільником. Невзабарі обідали, тато, ми з Ганею, дружина Івана Ніна і маленька племінниця Юля. Ніна плакала, як то тепер на чужині Василькові.

— Спробую щось вдіяти, — заспокоюю.

Виходжу з Ганею на подвір'я, складаю листа до Гюнтера, мого наставника по спецшколі. Так, він мав рацію, наші народи можуть воювати, але ми, розвідники, пов'язані назавжди. У цидулі прохаю розшукати Василя Арсенича і командирувати назад до Нижнього Березіва. Впевнений, Гюнтер дотримається давньої домовленості. Кур'єр-вершник помчав до Коломиї, аби через міжнародну систему зв'язку відправити послання до Берліна.

Під вечір ми з Ганею блукали по селу. Я обійшов усіх родичів, аби засвідчити пошану, ну й децицію виконати — вилучити всі світлини, де зафіксований я. Знаю, кілька залишилося у Ґеників ще за часів гімназії. Та там я ще молодий з чубом, а тепер лисина. Навряд чи подібне орієнтування допоможе ідентифікувати мене сьгоднішнього, та все ж правило, вилучав навіть, де я маленький, забирав свої листи. Скупалися у крижаній річці, і відразу до вогнища. Вона після Сяну не боїться холоду, але той подвиг виліз боком,

у нас тепер не буде дітей. Розмовляли з односельцями. Суперечки точилися в основному навколо чогось глобального, пов'язаного з міжнародним положенням. Увечері завітав станичний, він єдиний у селі знав, що я із провідної ланки ОУН, тільки не відав, якого рангу. Подав йому документи, згідно з якими я політвиховник старшинської школи.

— Пане Миколо, випадком не маєте виходу на провід служби безпеки?

— Знаю деяких людей, — кажу. — По що вам?

— Зайдеї почали з'являтися. Ось хоча б нещодавно із Коломиї трійко прибули, таке ніби із ОУН, та один кілько разів у розмові казав «да», замісто «так» та ще й деякі московські слівця вплітав, хоча стверджував, що із Станіслава родом. Агітують за ОУН бандерівську, та більше схоже на те, що розвідку збирають, хто прихильник.

— І як люди їх стрічають?

— Звісно, більш-менш мислячі розуміють, що до чого. Ото б нам референта з кількома бійцями сюди.

— Я повідомлю обласний провід.

Інформація станичного виявила нечистоплотність крайового референта СБ, якого я наказав негайно замінити. Це також навело на думку, що треба налагодити інспекцію роботи зверхників служби безпеки в районах, схоже, багато хто надсилають мені пусті звіти, як наприклад Змій, у підпорядкуванні якого Нижній Березів, адже про зайд, і про те, що виарештувано десятеро хлопців, серед яких і мій синовець, не повідомлено.

Ми з Ганею і двома охоронцями піднялися на гору Тивуш. Тут дві ділянки, куплені ще моїм дідом. Звідси розкривається весь краєвид Нижнього Березіва.

— Друже провідник, — звернувся командир моєї охоронної «двадцятки» «Клим»¹, — ми підготували шлях від-

¹ Мельник Степан.

ходу. Гадаю, за два дні тут з'являться гестапо. Якщо вже не труться десь поблизу.

— Відпочинемо кілька днів. Про наближення ворога люди станичного повідомлять. Отець Іван дасть нам прихисток.

Ночувати пішли не до батьківської хати, а до священика. Панотець розмістив нас у літньому будиночку. Я вперше за стільки років добре виспався. Усе тут заспокоює. Так хочеться, аби війна скінчилася, та жити тихо у цьомулюбому Богу місці.

Вранці завітали до школи, сів за свою парту, задня біля вікна.

— Я розумію твої почуття, — Ганя гладила мене по лисині, — ти колись тут був щасливий.

— Так люба, я все думаю, який то рай насправді. Чи святий Петро впустить до божественного саду, або ж таки потрапимо у це місце, мені і раю того не потрібно, аби сюди повернути і гуляти з тобою вічно.

Наступної ночі залишилися з охороною у мисливському будиночку в горах. Через день спустилися в село, аби попрощатися з ріднею. На мій подив небіж Василь вже прибув. Попросився було зі мною, та я відмовив.

— Залишайся у цій окрузі, захищай рідне село, — дав останню настанову.

— Допевне, вуйко Миколо, ви не простий політ-виховник, адже до Станіслава мене літаком ескортували, ніби цабе якесь.

Я пошарпав його по плечу:

— Збіг, Васильку, усе збіг, я опосередковано доклав руку.

Василь погоджено кивнув, та видно не повірив. Станичний зареєстрував його до загону «Мороза»¹, який небавом мав оперувати у цьому районі.

¹ Дмитро Негрич «Мороз» (1909-1945) — командир «Березівської» сотні УГА. Загинув у бою з більшовицькими бандами.

Ми з Ганею приїхали до Шухевича в Білорусію. Оберлендер забезпечив надійними перепустками. Офіційно ми прибули з інспекцією ОУН, неофіційно — я мав забрати у Шухевича курінний архів. Тепер курінь йменувався 201-й «шуцманшафтбатальйон» і виконував охоронні функції, захищаючи села від комуністичних банд.

Вояки квартирували у колгоспних клунях, переобладнаних під казарми. Для Шухевича відокремлений куток з вікном, загородження із дошки розібраного шифоньєра. Хоча сотник мав право квартирувати у селянській хаті, та Роман хотів бути постійно з батальйоном, є причини для непокоєння. Розформування могли здійснити вночі, потаємно без відома командира.

— Не заперечуватимете, якщо я залучу вас, як особистих листонош? — Роман вклав лист до конверта, передав мені. — Приватна пошта цим каналом не передається. Та так швидше дійде.

— Звісно-звісно. Якщо бажаєте, я налаштую вашу особисту лінію.

— Знаю, друже Арсене, у вас їх не менше шести, але то ваша робота, так потрібно для діла. Я ж не можу для цього залучати військовий ресурс. Слід вас пригостити, та зараз немає чим, треба купити у селі. У нас сьогодні піст.

Сотник, аби переконатися, що у нього дійсно таки нічого немає, прочинив кременець.

— Піст? Не середа ж і не п'ятниця.

— У селі дитячий будинок животіє, то взяли у пошанівок. Дітлахи совєцьких військовиків. Німці відмовилися постачати. Я запропонував воякам двічі на тиждень відмовлятися від їжі.

— Богоугодно, та чи виправить ситуацію? Контракт закінчиться, батальйон піде. І що тоді?

— Я цю проблему не залишу без контролю, — Шухевич

заопікувався квіткою на підвіконні, підсунув до кутка, куди потрапляли промені. — Як із нашими справами?

Сотник мав на увазі підготовку плацдарму для української армії.

— Робота чималенька. Та совети залишили незліченно наявних і потаємних симпатиків. Небезпечні друзі. Вони всіляко підбурюють адміністрацію діяти репресивно проти селян, компрометують нас.

— Значить, робота політичної референтури незадовільна, — Шухевич розкрив валізу, вилучив течку. — Ці документи прошу передати Головному Проводу, належить розповсюдити серед низових військових ланок. Се інструкція про військові ступені, але недопрацьоване. Однак головні постулати визначені.

— Я можу скопіювати і розпочати негайно, — запропонувала Ганя, — друже сотнику, справа зладнається ліпше, якщо добудете, чим надрукувати.

Шухевич сходив до штабу, приніс машинку «Ремінгтон», переобладнану під український шрифт.

— По німецьких документах зафіксована ваша поїздка, в СД будуть перевіряти, шукати причини. Треба їм якусь версію закинути. Адже не повірять, що ви здійснили подібний вояж, аби помилуватися ідилією співдружності цивільних з шуцманами.

— Про те не переймайтеся, друже сотнику.

— Так чи інакше, друже Арсене, наші приготування не залишилися поза увагою. Просто німці гадки не мають про масштаби, та й большевики теж. Ось і треба, аби не дізналися. Всі спокійні, бо провідник арештований. А Бульба-Боровець¹, як їм думається, під контролем.

1 Боровець Тарас «Тарас Бульба», «Гонта», «Чуб» (1908-1981) — діяч українського повстанського руху часів Другої світової війни, засновник УПА «Поліська Січ», від 16 листопада 1941 — генерал-хорунжий.

— То ж і далі підтримаємо стереотип нашої маргіальності.

* * *

Після арешту Бандери я остаточно перейшов у запілля. Ми з Ганею деякий час мешкали у Львові, кожного тижня міняючи квартиру. Одного вечора підживившись, вклялися спати. Аж десь опівночі у двері гепнуло. Завіси утрималися. Гестапівці вдарили тараном, та врятував нас німецький же вишкіл. Я зробив два допоміжних засуви. Квартира на третьому поверсі, тому внизу не встановили охорону, чорного ходу немає. У мене передбачений варіант евакуації. Зачинившись на кухні, де також зміцнені двері, спустилися по мотузковій драбині на прибудову. Тієї ж ночі добралися до Білогорщі.

Зранку почалися масові арешти націоналістів. Один із приводів активізації гестапо це — вбивство на вулиці Рівного двох польових німецьких офіцерів, які перебували на лікуванні. На місці злочину знайшли документ на ім'я Григорія Максюті і кілька оунівських прокламацій, ще й по місту ширилися чутки про причетність до вбивства ОУН. Я перевіряв усі еведенційні картки, навіть дав запит до Швейцарії, де зберігався допоміжний архів. За тиждень роботи з'ясувалося, що людини із таким прізвищем в організації немає. Провокація проти нас. Але чия? Ймовірно, що і гестапівці жертвували своїми аби виправдати репресії, хоча метода більше большевицька. Провокатор зладнав справу на місці, керуючись нагальною ситуацією, імпровізуючи. Має технічне забезпечення, бо документ зроблений десь у місті, ім'я підібране випадкове, аби затягнути слідство. Він дійсно виграв час, доки я розбирався, хто такий цей Максюта. Чия б провокація не була, але коштувала життя двохсот наших друзів, ув'язнених оунівців. Мої агенти із гестапо

добули інформацію, що у місті оперує большевицька група, керує терорист, який добре володіє німецькою, блондин, вдягається в уніформу капітана Вермахту або обер-лейтенанта. Без сумніву терористи фінансуються червоною партизанкою Федорова¹, у якого працюють наші люди. Два незалежних джерела повідомили про агента із Великої Землі «Пуха», якого бачили у розташуванні федорівської бази в уніформі гауптмана. Описували як «високого блакитноокого блондина».

* * *

Від початку 1942-го року я збирав інформацію про отамана Бульбу-Боровця, він же — «Тарас Бульба». Питання виникли у Головного Проводу. Зокрема цікавий склад штабу, що за люди, головне — яка політична скерованість? Щодо останнього, то важко визначитися. Бульба-Боровець виступає нібито під українськими гаслами, однак деякі вчинки не мають патріотичного окрасу, а схожі більше на акції авантюриста.

Перше, що мене здивувало і звісно зацікавило, як так Бульба вільно вештався по окупованому німцями Рівному в однострої совєцького старшини і відкрито при пістолеті, за ним невідступно слідував ад'ютант. Німці навіть представникам свого цивільного уряду забороняють зберігання і носіння зброї, а тут суб'єкт, який взагалі не належить до жодної урядової військової сили.

Лепський комерційний організатор. Відомо: до війни запровадив «Спілку вільних каменярів», опісля вимушеного виїзду із України заснував у Варшаві підприємство, що спеціалізувалося на хатньому опаленні і заготівлі вугілля,

¹ Федоров Олексій (1901-1989) — большевицький партійний діяч, генерал-майор НКВД, командир Чернігівсько-волинського партизанського з'єднання.

дров. У 1939-му привідця у Польщі молодечої організації «Українське національне відродження». Членів цього товариства так і не вдалося виявити, схоже бульбівське «національне відродження» складалося із Бульби і кількох прозелітів. Перетнув совєцько-німецький кордон у 1940-му, для зачину націоналістичного заплілля. Створив у Поліссі партизанську базу. Тісно контактував з петлюрівськими офіцерами, полковником Литвиненком, сотником Володимиром Раєвським, із ними зустрічався у Холмі. У Кракові контактував з нашими підпільниками, у яких прохав виходити на націоналістичні ланки в зоні совєцької окупації. Стверджував, що діє від імені і за дорученням генерала Сокальського, а згодом після смерті генерала нібито вказівки отримував від президента екзильного уряду Андрія Ливицького¹. Однак жодним документом такі повноваження не підкріпив. Зв'язковий Охрім мені відразу написав звіт про зустріч із Боровцем. Я наказав тримати із ним контакт, але агентуру не відкривати, коли треба, нехай спілкується із підпільниками через Охріма. Про те, що Ливицький ніяким чином не пов'язаний з Боровцем, я не мав сумніву. Видно, поліський отаман прагне вписатися в історію. Сумнівно, що президент, відправляючи свого резидента на подібну операцію, не забезпечив його зв'язком і збройним супроводом.

Подальша перевірка показала, що відправна точка бульбівської операції — полковник Литвиненко. Саме він породив цього опортуніста. І я цілком розумію старого розвідника, той розгледів у Боровцю неабиякий організаційний потенціал, а значить, це добряча спотичка для большевиків, а далі й для німців. Тільки Литвиненко міг заручитися підтримкою німецької розвідки. Все йде із Холму, зокрема із епархіального будинку Православної церкви, що на Дани-

¹ Ливицький Андрій Миколайович (1879-1954) — Президент УНР в екзилі (1926-1954).

ловій горі, саме там базувався німецький розвідувальний центр.

Перейшов кордон у містечку Влодари, що на річці Буг, і це зайвий доказ на тїсну причетність Боровця до Абвера. Подібний перехід передбачав ретельну підготовку поблизу рубежу. По-перше, потрібно не один день вести розвідку на совєцькому кордоні, знати час змін, інтервали патрулювання прикордонної смуги по периметру і вглиб території, подруге, не зрозуміло, чим він підкупив Абвер, нам подібного не дозволяли, ми під час навчання не могли навіть територію школи полишити, лишень за спеціальним дозволом, а Боровець без сумніву мав привілей наближатися до кордону з німецького боку, на це потрібна особлива санкція. У майбутньому ми переманимо Боровця на свій бік або ж зліквідуємо.

На даний момент отаман має постійне військове ядро — 50-100 вояків, які безперестань перебувають і з ним у лісі, інші живуть у селах як резерв, очікуючи наказу про мобілізацію. Через слабку політичну базу, та й неактивність у цій царині, вояки шукають контакти з нами.

* * *

9-го лютого ми з Ганею і вояком «Климом» прибули до Києва. Мені особисто треба допитати зв'язківця «Каменя», який обслуговував лінію Київ — Житомир — Станіслав — Львів. У цьому зв'язку виявлений витік дезінформації, який вельми зашкодив нашій боєвій групі. Джерело ошуки тягнеться із Києва. Шляхом зіставлення інформації вийшли саме на «Каменя». Велика вірогідність, що він працює на гестапо. Я наказав його не чіпати, а лінію до завершення слідства припинити, але створити ілюзію роботи.

За легендою я угорський німець адвокат, розв'язував майнові справи фірми «Карла Ейххорна», Ганя — моя пе-

рекладачка, а «Клим» — охоронець. Справа настільки делікатна, що не підключав до праці київський Провід на чолі з «Орликом»¹. «Орлик» насправді не повинен знати про моє прибуття.

Крайовий провідник СБ «Дужий» відвів на квартиру, що на околиці міста. Будиночок розташований на схилі гори, з якої добре проглядається Куренівка. Кльозет ледь не над урвищем. Я поцікавився чи не є те вельми небезпечно, адже може трапитися оповзень. Та виявилось нужник то стратегічний об'єкт, пункт термінової евакуації. Усередині приховані бічні двері, за якими можна сплигнути з триметрової висоти в кущі.

— Де можна провести допит? — питаю. — Мабуть же, не тут. Бачу, оселя добре законспірована.

— Так, про нею знаю лише я та «Ярий». Кімната є в центрі міста. Щодо відходу теж дуже зручна.

Невзабарі прийшов «Ярий». Хлопець років двадцяти. Спортивної статури. Мовчазний. Я розгледів у ньому вправного виконавця. Такі фанатично віддані справі, не замислюючись, виконують завдання. В умовах війни годі бажати кращого помічника. Я вирішив по завершенню операції забрати його з собою.

Квартира для допиту в центрі на перехресті Хрещатика і бульвару Шевченка у старій будівлі. Господарі євреї зліквідовані німцями. Одна простора кімната, одна маленька, кухня, комора із запасним виходом до другого парадного.

«Дужий» викликав «Каменя» нібито на те, аби отримати кореспонденцію із західних земель. На мою вимогу «Дужий» мав поводити його по місту, аби «Клим» визначив, чи

¹ Дмитро Мирон-Орлик (1911-1942) — ідеолог ОУН, голова Проводу ОУНР на Осередньо-Східних Українських Землях (ОСУЗ). Вбитий гестапівцями у Києві при спробі затримки.

є «хвіст». Я, Ганя і «Ярий» очікували в квартирі. Виждан-
ня тривало дві години, значно більше від запланованого на
операцію. За моїми розрахунками потрібно сорок хвилин.
Подібна охиба від програми кепська приміта.

Врешті прийшов «Клим».

— Погана справа, чотири фараони. «Дужому» дав про
це знати, але він привів їх майже сюди.

— Значить, часу обмаль, — резюмую і звертаюсь до
«Ярого»: — До вас окремі інструкції. Маєте досвід ліквіда-
ції?

— Так.

Зайшли «Дужий» з «Каменем». Клим вилучив у «Каме-
ня» «парабелум». Затриманий помітно знервований. Вже
здогадався, що він тут не через кореспонденцію. Зиркнув у
бік вікна, та там «Ярий».

— Не думайте дурниць, і все буде гаразд, — кажу ніби
заспокійливо і вказую на стілець. — Я слідчий по справі
групи «Лимаря». Знаєте, що вона впала місяць тому? Тож
збираються свідчення усього зв'язку.

Я сів за стіл навпроти, даю аркуш з олівцем.

— Будь ласка, надайте реестрик мельниківців із якими
контактуєте.

— Я з такими не спілкуюся, — мовив приглушено, від-
сунувши папір.

— Неправда, — говорю і дивлюсь на нього, не блимнув-
ши, — я не для того сюди приїхав, аби побрехеньки вислу-
ховувати. Ще раз раджу відповідати чесно.

Я поправив краватку, це знак «Ярому». Він ударом у
вухо звалив «Каменя», потім підняв за петельки, відважив
кілько разів у живіт. Знову усадив на стілець. «Камінь» дея-
кий час відкашлювався.

— Ну то як? — питаю і подаю пачку з цигарками і по-
пільничку. — Часу не маємо для душевних розмов.

— А до чого тут мельниківці? — «Камінь» закурює.

— Мельниківці це ключовий момент. Справа у тому, що у житомирському районі наша група наскочила на зв'язкову квартиру, де повинні бути гестапівці, бо мали таку розвідку. Після тривалої перестрілки виявилось, що там мельниківці. Слідство з'ясувало, що і мельниківці і група «Лимаря» отримали інформацію саме від вас. Тобто ви їх просто зіштовхнули. Я вже вивчив ваші дані і впевнений, що подібні хитрощі ви б самі не утнули. Тепер волю з'ясувати, у якій такій масштабній грі ви задіяні.

Із подальшої розмови стало відомо, що з «Каменем» працює офіцер гестапо Гайнц Драндорф. Для мельниківцівської служби безпеки «Камінь» своя людина серед бандерівців. Драндорф учора повідомив про прибуття до Києва якогось важливого провідника СБ бандерівської, себто йшлося про мене. Це вже пригнічувало. Десять я вельми схибив. Цей вояж максимально засекречений, як вже згадувалося, про те невідомо навіть київському проводу лише районному референту СБ. Отже, у довіреному колі витік. «Камінь» стверджував, що інформація прийшла негайно із Житомира.

Я дав знак «Яремі», той повів «Каменя» на кухню.

— Схоже, нас просто ведуть, — шепотів Клим, — а брати доки не входить до їхньої пляни.

— Те очевидне, — кажу, — на квартиру не повертаємося. Вибираємося двома групами.

— Чом же нас раніше не взяли? — питає «Дужий».

— Покиль не з'ясували, якої категорії пташка до них завітала, — кажу і стукаю себе в груди. — А загалом гестапівці, які вас ведуть, мають завдання зіткати лобами бандерівців з мельниківцями.

Я мав відступити до Броварів, а звідти резервною лінією Українського Червоного Хреста.

«Клим» зайшов до кухні. Хлопці удавили «Каменя».

Працювати з ним далі немає сенсу, гестапо знає, що його викрито. Жити залишати теж не можна, він би зробив мій описовий портрет.

«Дужий» з «Ярим» йшли попереду за десять кроків від нас. За ним за п'ять кроків «Клим», а потім ми.

Та тільки хлопці вийшли із арки на Хрещатик, як «Дужий» вихопив пістолет і вистрелив, у відповідь шквальний стріл, як мінімум, із чотирьох стволів. Кулі рикошетом прогуділи над нами, а шматок вапна влучив мені в плече. Ми з Ганею теж вихопили «вальтери». «Ярий» стріляв з коліна. Мені спочатку подумалося, для зручності і влучності, та за мить помітив, як під ним з'явилася темна калюжа. «Дужий» підхопив друга, а «Клим» прикривав, кинув «лимонку». Ми заскочили у прохідний під'їзд.

— Все, друзі, — стогнав «Ярий», — зі мною засипитесь. Залишаюсь. Друже Климе, дай пістолет.

Клим віддав йому «парабелум» «Каменя» і гранату.

Ми пройшли дворами, дісталися Дніпра. До смерку ховалися у колекторі. У чагарях схований човник. Під ранок були у Броварах. Місцевий патруль складався із шутцманів, мені легко вдавалося грати німця, навіть документи не перевіряли. Тут оселилися на зв'язковій квартирі, яку обслуговував друг Сулятицький. Враховуючи обставини, залишатися більше сімох годин не можна. Зв'язковою дівчиною «Лариною» передав «Орлику» застереження, аби був обережним, бо він цілком вірогідно вже під ковпаком гестапо. Протягом трьох годин я отримав два повідомлення. Перше — про загибель «Ярого». Хлопець убив гранатою двох гестапівців, останньою кулею застрілив себе. Друге повідомлення від Головного Проводу. Пропонувалося зорганізувати перевірку осередків ОУН на Сході і Півдні. Я знаю, що Шухевич вже вирушив на Донбас. Мені на вибір два райони: Одеса і Суми. Я обрав Суми.

До Сум ми приїхали з Ганею військовим ешеленом. Клим вирушив до Львова провести слідство про витік інформації по зв'язку. На вокзалі зустрічав крайовий провідник Семен Сапун¹. Чоловік років 50-ти, охайно вдягнутий, професорська з сивиною борідка. Мені не важко визначити колишнього в'язня, людину знеможену катівнями. Рушили пішки через місто. На диво нас жодного разу не спиняв патруль, хоча у цих місцях Лівобережжя керує військова адміністрація, і пересування без надійних документів вельми небезпечно. Скоро помітив «хвіст», це молодик років сімнадцяти, який слідкував геть непрофесійно. Про це попередив Сапуна.

— Ну нехай, — відмахнувся. — Вештається і вештається, у мене мандат надійний.

— Хто ж то? — питаю.

— Гадки не маю.

— Розкрохмально якось поводитися, — дорікаю, — зараз пильність втрачати ніяк не можна. Треба неодмінно знати, хто пантрує.

— Якщо поводитимуся як шпигун, ще більшу підозру викличу.

Ми сходили до комендатури, де взяли мандат на тридобове пересування по Сумах.

— А як з бойовим підпіллям? — питаю вже на вулиці.

— Наше у стані очікування, дотримуємося наказу Центрального Проводу не розпорошувати сили. Большевики тужилися, та так недолуго те зладнали, що гестапо протягом тижня усіх винищило. Дітвору ой, як шкода. Ось тут повісили.

¹ Сапун Семен (1883-1943) — український революціонер-підпільник. Лідер Сумської обласної мережі ОУН (б) під час німецької окупації. Голова товариства «Просвіта» у м. Суми. Вбитий гестапівцями разом з 650 сум'янами, спалений живцем у овочесховищі.

Сапун вказав на шибеницю, споруджену на «Гітлерплатц», це майдан у центрі Сум. Перетнувши, зайшли до драматичного театру. Тут у підсобному приміщенні збирався місцевий осередок ОУН, тепер ми прийшли на засідання «Просвіти». П'ятеро чоловіків і троє жінок. Вочевидь усі вчителі.

Після півторагодинної бесіди, ми пішли до зали, починалася вистава «Запорожець за Дунаєм», постановка просвітян. По завершенню рушили до Сапуна на квартиру, де продовжили обговорювати організаційні питання.

— Ми розосередили наші ланки по району, — говорив Сапун, — не делегували людей, а обирали на місцях. Керівників призначали таких, на кого найменша підозра. Головне ядро обласного проводу відоме вузькому колу утаємничених. Однак від уваги гестапо не відкараскатися. Здебільшого тому, що містечко наводнене комуністичними агентами, а тепер працюють на нацистів.

— Знайома ситуація, — відповідаю, — тут вже якоюсь превельми цінною порадою не зараджу. Тобто не почуєте нічого такого, чого не знаєте. Ми в такому разі намагаємося наростити агентуру у самому лігві.

— Все ж таки зарадили, бо до такого підходу ми не домислилися. Та й немає можливості у нас. Ті, хто зараз кооперуються з німцями, особи дуже віддалені від людської подобі. Неможливо завербувати комуніста або гестапівця. Легше навчити мавпу розв'язувати тригонометричні завдання. Не самим же йти влаштовуватися.

— Самим не обов'язково, але довіреній людині можна.

— Справа у тому, що такого індивіда неодмінно випробують, пов'яжуть смертю.

— В такому разі я особисто делекую оперативника. Ваше завдання організувати йому зв'язок.

Суми ми залишили у той же вечір. Хоча Сапун умовляв залишитися на довший термін.

Військовим ешеленом добралися до Конотопа, а звідти до Львова діставалися за допомогою нашого кур'єра Лисенка, який працював в українському комітеті Червоного Хреста і обслуговував зв'язкову лінію Львів — Київ — Харків.

* * *

На нараді обговорювалося питання про початок партизанської війни. Закладалося велике українське повстання. Обраний центр керівництва, але щоби він запрацював як слід, потрібно детально визначитися, хто що має робити і звітувати про свою роботу. Ми всіма силами прагнули, аби запобігти масовому вияву чергової «бульбівщини». Провідник у в'язниці, з військовими керівниками надійний зв'язок не налагоджено, бо ті, згідно з правилами конспірації мали постійно пересуватися. Через це ми в глухому куті. Я наполягав на тому, аби служба безпеки знала про ці пересування, а також єдиний керівний штаб.

Урядуючий провідник Микола Лебідь прислав відозву, де закликав стати до зброї проти большевицько-німецьких загарбників. Підкреслив необхідність очищати терени від большевицької агентури, аби унеможливити їм використовувати нашу боротьбу у власній пропаганді. Та все ж було прийняте рішення протягом півроку не активізувати бойовий потенціал. Дати двом монстрам Сталіну і Гітлеру час виснажити один одного. Аби ситуація не нагадала 1917-1922 роки, коли на українських землях з'явилося безліч отаманів-самостійників, які не бажали нікому підкорятися, та опісля вороги знищили на пні українське державотворення.

Штаб відпрацював систему зв'язку. На одному рівні використовували радіопередачі, але цим каналом користуватися не більше ніж один раз на тиждень, і кожного

разу змінюватиметься система кодування. Працювало три незалежних вістові ланки, це для того, щоб забезпечити надійність передачі інформації і водночас унеможливити надходження дезінформації, бо велика вірогідність, що одну із ланок викриють і завербують, в такому разі штаб отримає розбіжну інформацію.

Служба безпеки на кожного, хто потрапляв у її поле зору, заводила особисті картки, які ділилися на 3 категорії (А, Б, В). До категорії «А» вписували осіб, провиня яких стовідсотково доведена і є докази співробітництва з ворожими спецслужбами гестапо чи НКВД. Категорія «Б» передбачає, хто лише підозрювався у співпраці, але доказів немає. «В» — ті, хто прийшов, добровільно зізнавшись, що завербований. Картки категорії «Б» рухливі, з часом заносяться до категорії «А» або «В» і згодом знищувалися.

На початку 1942-го року наші боївки в основному займалися агітацією, подекуди виникали сутички з німцями, які здебільшого мали випадковий характер. Відзначилася боївка СБ «Сірого», яка нараховувала 15 добре вишколених і озброєних бійців. Цікаво, що інформація про групу «Сірого» мені надходила із впровадженої агентури в поліції групи армії «Південь». «Сірий» оперував в околицях Дубровиці забираючи у німців військове майно, у більшості випадків німці не чинили опору, віддавали зброю, чоботи і верх одностроїв. Ті, хто намагався воювати з повстанцями розстрілювалися.

* * *

Пришло повідомлення про арешт Ярослава Старуха. Се сталося 4-го грудня на майдані Юра. Співробітники СБ надіслали кілька звітів. Читаю звідомлення оперативника СБ «Коцура», який мав невідлучно вести спостереження за Старухом.

«1 грудня провідник «Ярлан»¹ отримав цидулу від провідника зі Сходу «Любомира». Що то за провідник, мені не відомо, про те я обвістив зверхника «Чалого». Без сумніву, «Ярлан» з «Любомиром» добрі знайомці. Діяли через зв'язкову «Касю», яка теж прибула зі Сходу за тиждень до «Любомира». То молода красива жінка, років 30-ти, вдягнута у чорний каракуль. Відразу відвідала квартиру, що обслуговувала лінію Дніпропетровськ — Харків — Київ — Житомир — Львів. Повідомила, що має забезпечити стрічу провідників «Легенди»² і «Любомира». Коли з'явився сам «Любомир», він оселився у готелі, «Касія» теж як дружина. Вони частенько блукали містом, за ними невідступно слідкували два наших агенти. «Ярлан» теж очікував, звідомлення своїх інформаторів. До місця зустрічі «Ярлан» пішов один без охорони, я слідом. На вулиці Коперника провідник випав з-під моєї уваги, я наздогнав лише на підході до площі Юра. Вже насунуло смерком, я підійшов якомога ближче, тримаючись тіні стіни собору. «Любомир» з «Касією» підійшли до провідника. Гомоніли менше хвилини, як із кущів бузку вигулькнуло шестеро ґештапівців, накинулися на «Ярлана», «Касія» тим часом тримала наготові пістоля. «Любомир» стояв осторонь. «Чи то зрада?!» — вигукнув «Ярлан». «Любомир» же осунувся під стіною, сховав обличчя у долонях, одповів: «Простіть, друже». Ми намагалися вислідкувати агентку-ґештапівку, та вона вже виїхала із міста. Довелося евакуювати людей по зв'язкових квартирах. Вони тепер усі ізольовані, з кожним триває слідство. Від себе додаю, що агентка у каракулі висококваліфікована, можливо вишколена в НКВД, бо особу з аналогічними описами зафіксували в Харкові ще при совітах. Врешті-решт «Любомир» мав мож-

¹ «Ярлан» — одне із псевдо Я. Старуха.

² «Легенда» — одне із псевдо Я. Старуха.

ливість втекти від неї, але не став, вірніше не зміг. Не зміг навіть скористатися чоловічою силою, бо був неспроможний. Вочевидь він боявся її».

Про цю загадкову жінку в каракулі я отримав інформацію ще з чотирьох джерел, а також її описовий портрет. Вдивляючись у зображення, не міг не відчутти, що обличчя знайоме. Тільки-от не згадується, де перетиналися шляхи, а вони таки перетиналися. Моя пам'ять зберігає тисячі світлин із справ, тисячі живих облич, з ким спілкувався протягом двох років. Ця особа звідкись із минулого, та чомусь майже зітерта із пам'яті. Десь було у моєму житті, що я прагнув забути.

* * *

24 липня із Києва прийшла звістка про загибель крайового провідника Дмитра Мирона «Орлика». Далі назирком цикл арештів. Я спорядився їхати сам, провести слідство. Ганю цього разу з собою не взяв. У Львові зустрівся зі зв'язковою «Вірою»¹, яка мала забезпечити мені зв'язок і квартиру. Вона ж стала першим свідком у справі. Я прохав детально розповісти про час її роботи у Києві. «Віра» працювала саме тоді, коли я там крадькома від крайового проводу розв'язував справу «Каменя». Оповіла, як на початку травня у складі жіночої похідної групи прибула до столиці. Перший тиждень поневірялися, бо всі конспіративні квартири всипалися, зв'язок втрачений. Із провідної ланки, як з'ясувалося потім, нікого не заарештовано. Друзі дотримувалися правила облаштування житла — обов'язково має бути засіб миттєвого відходу. «Віра» очікувала 9-го травня,

¹ Сидор (Сушко) Софія, Романів Наталія «Наталка», «Тирса», «Віра» (1920-1949) — дружина командира УПА-Захід В. Сидора «Шелеста». Загинула в бою з бандою МГБ у франківській області у долині річки Лімниці, на схилі гори Яйко, в урочищі Яла.

у цей день повинна зустрітися зі зверхником «Запорожцем». Мешкала у свого дядька священика. До цього 4-го травня приходила на одну явку «Запорожця» і того там не застала, у другій ледь не ускочила в засідку. Перед тим, як подзвонити у двері, прислухалася і почула німецький гомін. 6-го травня на Бульварі Шевченка натрапила на «Орлика», якому оповіла тривогу з приводу провалених явок «Запорожця» та зчезнення самого провідника. Якщо не прийде на зустріч 9-го, то поза сумнівом «Запорожець» виарештований. «Орлик» передав нові конспіративні адреси. За три дні «Запорожець» таки прибув до умовного місця і розповів про неприємний трафунок. Дорогою з вокзалу познайомився з якимсь чоловіком, який зголосився провести до медичного інституту, куди нібито зібрався поступати «Запорожець», мовляв, у Рівному, звідки приїхав, неможливо отримати вищу освіту. Незнайомець насправді привів до поліційного відділку, де заламав руку і погукав на поміч поліцію. Вочевидь «Запорожець» видався підозрілим через говір, стверджував, що приїхав із Рівного, хоча явно розмовляв з чернігівським акцентом. На щастя «Запорожця», заступником начальника поліції працював Анатоль Кабайда¹ його односельць.

До Києва я приїхав 25 серпня під псевдом «Максим». Хто я насправді знали тільки «Віра» та «Могила»², який заступив «Орлика». Через «Віру» співпрацював з оперативниками київської СБ.

¹ Кабайда Анатоль (1912-1998) «Медвідь» — член ОУН з 1929 р., учасник похідних груп ОУН (м). Призначений до штабу «Поліської Січі — УПА».

² Сак Пантелеймон «Могила», «Всеволод», «Сила», «Коваль» (1905-1943) вчитель, історик, учасник похідних груп ОУН (1940), викладав історію у Київському університеті. Редактор підпільного видання «За самостійну Україну» (Вінниця), автор брошур, статей та відозв, написав книжку «Україна якою є, і якою буде». З липня 1942-го Крайовий провідник ОУН на СУЗ. Загинув у грудні 1942-го у київській в'язниці гестапо.

Я оселився на вулиці Нововасиліївській, господар — професор Сергій, прихильник, але не член ОУН.

З «Вірою» зазвичай зустрічалися біля собору св. Володимира. Вона передала звітності стосовно останніх арештів і деталі загибелі, славної пам'яті, «Орлика». Мені не вдалося поговорити із «Запорожцем», саме перед моїм приїздом він щез, один із свідків повідомив, що бачив його серед арештантів Лук'янівської в'язниці.

24-го липня «Віра» мала зустрітися з «Орликом», він не прийшов. Вона занепокоїлася, бо провідник вельми точний. За два дні від знайомої медсестри дізналася, що саме 24-го до лікарні привезли пораненого чоловіка, який через глибoku головну гольфу¹ стік кров'ю і відійшов. За прикметами це і був «Орлик». Ще за день від сторонньої особи довідалися про інші деталі. «Орлик» йшов по вулиці Фундуклеївській² у бік Тимофіївської. Підійшло двоє у цивільному, попросили показати вміст портфеля, «Орлик» відмовився, тоді наказали слідувати до гестапо. Пройшовши кілька кроків, провідник кинувся тікати. На жаль, захищатися не мав чим, «Орлик», як і всі із київської ОУН, не носив зброї. Один із гестапівців вистрілив услід, влучивши у ногу і голову.

Висновок очевидний. Гестапівці мали світлину «Орлика» або детальний портретний опис, можливо, знали про його путь.

Спробував з'ясувати, хто окрім «Віри» знав маршрут провідника. Арешти «Запорожця», професора «Юрка» навели на умовивід, що всіпи не мають ознак випадковості, все йде від однієї особи. В одному із відчитів «Маї», вона із підпорядкування «Віри», є оповідь «Запорожця» про казус на початку липня. Шукаючи «Орлика», завітав до організа-

¹ Гольфа — рана.

² Тепер вул.. Богдана Хмельницького.

ційної квартири на вулиці Фундуклеївській, сподіваючись зустріти там когось із зв'язку. Господар прийняв і пообіцяв небавом привести «Сергія» (таке псевдо було у «Орлика»). Зачинивши його у кімнаті на ключ, пішов нібито за провідником. «Запорожцю» здалося це підозрілим, бо неймовірна річ, що господар організаційної квартири, який не може знати адрес не те, що провідника, а навіть когось із зв'язкової ланки ось так піде кудись і покличе «Сергія». Тому поспішив утекти, спустившись балконами з третього поверху.

Я почав збирати інформацію про цього господаря. Іван Скузь, чоловік 25-ти років, корінний киянин, одружений. Від початку німецької окупації здружився з низовою ланкою ОУН. Відвідував організаційні збори, допомагав переправляти літературу в обласні містечка: Біла Церква, Вишгород, Бровари. Потім запропонував свою квартиру для зв'язку і нарад. Першу пропозицію провід відкинув, другу прийняв.

Я вирішив підступитися до Анатолія Кабайди, який у цей час вже був начальником української поліції. Відправив запит Новгород-Сіверській референтурі СБ. Також встановив спостереження за квартирою Скузя. Вдень чергували дівчата із підпорядкування «Віри», вночі пильнував я, для цього обрав двірницький курінь де зберігався інвентар. Та Скузь нічим підозрілим себе не виявив, ходив на роботу до Ботанічного Саду.

Через три дні із села Пигарівці прибули матеріали про Кабайду. В ОУН з 1929-го року, у той же час член КПСС, був головою сільського партосередку. Мельниківець. Підтримує зв'язок з Бульбою-Боровцем, саме за його завданням влився у довіру німцям. Те, що відпустив «Запорожця», знаючи, що той бандерівець, свідчить, що з ним домовитися можна. По вихідних обідає у ресторації, саме тут я вирішив погомоніти особисто.

Добре, що їсть в окремій кабінці, куди я зайшов з пляшкою вина.

Кабайда глянув на мене із подивом і гнівом.

— Прошу вибачення, — кажу, — то я вас не відразу впізнав. Думаю ви чи не ви.

— Що треба? Хто ти такий?

— Світлину вашу бачив, коли у Пигарівці був. Ось у вашій батьківській оселі і видів. На комоді біля люстерка стоїть. Піч ладнав. То й поцікавився у вашої матері, чи не синок бува. «Деся у Києві служить» — відповіла Палагея Пилипівна. «То ж, — каже, — як занесе доля до столиці, мо'й зустрінете де. Перекажіть, що ненька чекає на нього щодня. Скажіть, його улюблені млинці печу щоранку, сподіваючись, прийде колись провідати стару матір». Я їй пообіцяв і ось, дивно, на вас надібав.

— Млинці, — мовив, поморщившись, та в очах мрійливість, — тут не до млинців. Так, кажеш, пекла? Піч зладна-на? А мені руки так і не дійшли.

— Тепер усе гаразд.

Мрійливість несподівано змінилася тривогою. Його погляд зупинився на моїх руках, явно не лапи пічника.

— Хто ти такий насправді?

— Так, моя охиба, такого стріляного лиса, як ви, не обтуманиш. А з піччю дійсно все гаразд. Скажімо, я ваш стратегічний союзник проти большевиків і німців. Знаю про ваші зв'язки з поліським отаманом. Я розслідую обставини загибелі нашої людини. Потрібна деяка інформація, яку можете знати ви. Навзаєм отримуєте адреси комуністичного запілля, а також їхню друкарню.

Кабайда замислився. Налив горілки, жестом запропонував, я заперечливо кивнув.

— Що за людина?

Я показав світлину «Орлика».

— Не скажу, що багато відомо. Гестапо цим займається. Зокрема вашого друга ловив Петро Нарішкін.

— І то все?

— Навсправжки звати Ляоня. Він багатьох і ваших і наших запов. Ага, до війни ніби проти ОУН працював.

— Он як. Що ж, — я простягнув йому конверт з обіцяною інформацією.

Якщо Кабайда каже правду про довоєнну діяльність Нарішкіна, то, значить, цей Нарішкін працював у НКВД. Цю інформацію доручив перевірити, аби склали реєстр усіх відомих слідчих НКВД проти ОУН, чи не буде кого на ім'я Леонід.

Увечері я стомлений прийшов до квартири. Плянував пару годин поспати і попрацювати з протоколами. Професор вимив підлогу, я зняв мешти, залишивши у передпокої. Тільки-но задрімав, як прокинувся від гуркотіння у двері і крику «Оффен, поліцай». На галь-паль хапаю портфель з документами і на балкон, а звідти по винограду у двір. Босоніж, навіть без шкарпеток. Доки ранок, необхідно дістатися до квартири «Віри», яка мешкала за два квартали. На щастя, не трапився дорогою патруль. «Віру» викликав через вікно, бо не можна тривожити господарів. «Віра» влаштувала мене у підвалі цього ж будинку. Пообіцяла з'ясувати, що то була за облава і здобути мені яке взуття.

Чекати довелося за полудень. Цим часом я опрацював документи допитів у справах «Орлика» і «Запорожця». Усе зводилося до того, що Нарішкін отримував свідчення через організаційну мережу. На підозрі лише Скузь. Усі, хто відвідав його квартиру, виарештовані. Потрібно якось довести його зв'язок з Нарішкіним. У плані допитати Скузя.

Прийшла «Віра», принесла мої мешти.

— То була випадкова перевірка. Облави здійснено і в інших квартирах та двох сусідніх будинках. Стосовно цього Скузя є інформація від співробітниці його дружини Зої.

У Скузя є брат Льоня, який інколи навідується, але якось пройшов повз нашу увагу. Ми слідкували безпосередньо за Скузем, а не за відвідувачами.

Значить, брат Льоня. Отже, все з'ясувалося. Допиту не буде. Я дав наказ ліквідувати Скузя і його брата Льоню.

* * *

Після проголошення створення нашої Української Повстанської Армії (УПА), що відбулося 14 жовтня, я в постійних роз'їздах, мене як провідника, перманентно супроводжує «охоронна двадцятка», хоча людей не завжди двадцять. Зазвичай зі мною п'ятеро, інші дрібними боївками йдуть на відстані. Ганя, вірна подруга, завжди поруч.

Я здебільшого перебував у Львові або в Жукові. Ми з Пришляком керували операцією по ліквідації польських та большевицьких підпільних осередків. Нам вдалося виявити польську підпільну офіцерську школу Армії Крайової¹. Інформація про це, не без нашої помочі, потрапила до гестапо. Таким же робом, руками німців знищили чотири комуністичних газети. Та головна наша мета — руйнація осередків організації «Партизанський рух західних областей України». Ці координаційні центри мають підтримати большевицькі партизанські загони, які от-от поширяться на наших теренах.

* * *

Я з Ганею і десятком охорони прибув у розташування боївки «Сірого», це неподалік села Літвиця. Застали дивну картину. «Сірий» з відділом займався фізичними вправами. Одні присідали, у других біг на місці, третій на гілці догори

1 Армія Крайова — підпільні збройні сили Польщі, підпорядковувалася АК польському еміграційному уряду в Лондоні.

дригом. Воно то ніби нічого, звичайне бойове життя, та обличчя у всіх такі, мов жаб у роті тримають.

— Слава Україні, — привітався «Сірій».

— Героям слава, — відповідаю, — Що то ви кутуляєте?

— Від тривалого перебування у криївках у багатьох вояків загострилися легеневі захворювання, — виплюнув зелену масу. — Лікар Купельвайзер порадив чистити легені. Оце мо' й вам, друже провідник, буде корисне, — простягнув мені листочок алое, — щодня після їжі. Взяти товщиною і довжиною великого пальця, жувати висмоктуючи сік, і навантажити легені, виконуючи якісь вправи.

Я кинув запропонований листочок до рота і скажу, процедура геть неприємна.

— Я вже четвертий день мучу себе і вояків, — продовжив Сірій, — ніяк не звикну.

— І є позитивний результат?

— Хто курці, той випльовує якусь чорну гидоту.

— Знаєте, чом приїхав?

— Здогадуюсь. Я не вчасно відправляю звіти.

— Саме так, вже третій місяць від вас жодного звідомлення, більш-менш ясну картинку про вашу роботу отримую з оперативок гестапо.

— Обіцяю, тепер буде по-іншому.

— Маєте резолюції грудневих зборів військових референтів?

Напевно, щоби приховати внутрішні емоції, «Сірій» кинув до рота листочок алое.

— Що вас непокоїть? Говоріть, як є.

— Я думаю, навіть упевнений, «Капович» помиляється.

— У чому саме?

— Він сподівається, що в результаті успішного наступу Вермахта большевицький союз розпадеться в результаті повстання поневолених народів, а зі сходу доб'ють японці,

а опісля втрутяться англійці з американцями. Усе пшик. Не буде ніякого повстання. Що загадувати, молодь східної України в більшості запалена комунізмом, їм вільна Україна не потрібна, це генерація рабів.

— Їх можна перевиховати.

— Даруйте, але я в це не вірю, друже провідник, і вам не раджу тішитися ілюзіями.

* * *

Сотня «Мороза» мала не випустити із села поліційний німецько-польський загін. Я саме перебував з інспекцією в терені, тому й долучився до операції. Почитав розвідкові дані про цю залогу. У наявності два мотоцикли з кулеметами, ще на підводах два совецьких «максими» і один «дегтярєва», броньована машина.

Сотник у штабі розплянував операцію.

— Гальтуємо їх біля мосту, — «Мороз» вказав на мапі, — пропустимо вперед мотоцикли, а чоти працюватимуть з броньовиком і підводами.

— Міст вже заміновано? — питаю.

— Ні, — зітхнув сотник, — вночі підуть підривники.

— Є звіт інженерної розвідки?

— Теж немає, — цього разу сотник і зітхнув і розвів руками, — спеціалістів трясцями.

Я пригадав як мені до рук потрапляла справа київського студента, якого відбили в ешелоні, що рушив до Німеччини на роботи. Особисто не бачив студента, але пам'ятаю справу.

— Торік до аналітичного відділку до вас прийшов «Юрко», покличте його. Здається, до війни він у Києві закінчував архітектурний.

Мороз дав наказ ад'ютанту. За двадцять хвилин прийшов «Юрко». Чоловік років двадцяти п'яти, вочевидь зір

зіпсований, бо дивиться так, ніби наскрізь, більше орієнтується на голос.

— Друже, — звертаюсь до архітектора, — обстежте територію до мосту і за мостом, ну й міст, звісно. Кілько трібно людей?

— Одного вистачить, аби патруль пильнував.

— Вам потрібні окуляри?

«Юрко» знітився, смиконув плечима.

— Завітайте до лікаря, підберіть, бо що то за вояка без очей, а доки візьміть мої, — передав йому свої резервні. — Мої сподівання, що після операції повернете.

Розвідникам видали посвідчення лісозаготівельників для потреб Вермахту. І ще на поміч «Юркові» вислали рій прикриття.

Увечері ми отримали звіт:

«Мною був проведений огляд на вказаній Вами території. Перед мостом на потрібній ділянці дорога пролягає під нахилом угору, кут 40° , ямки на дорозі засипані щебенем і битою цеглою. По лівій бік дороги телефонна лінія з трьома дротами. Дерев'яний міст на 6-ти прогонах і 2-х прольотах, одиночні підпори-паралелі. Перекладини під водою по 18 см кожна. На другій і третій підпорі є розщелини, куди можна замаскувати шнур. Відразу за мостом є куц терену. На лівому березі на постої військовий відділ, який квартирує у вагончику, патрульну службу постійно несуть двоє бійців, озброєні совєцькими крісами»

Зужиткувавши цю розвідку, штабісти розраховують кількість вибухівки на опорні стовпчики, підривник ховатиметься у терновому кущі.

Я хотів взяти участь в операції, але охорона категорично заборонила, та й у «Мороза» був відповідний наказ, він знав, що я провідник у розвідці, але якого рангу — невідомо. Наказати сотнику я теж не мав права, не моє коло повнова-

жень. Єдине, що мені дозволили — з безпечної позиції спостерігати за боєм. Пункт спостереження обрали на іншому березі, майже зі ста метрів, на дереві. У маскованих халатах ми з Ганею забралися на сосну. На вулиці хмарно, тому можна користатись біноклем. Ганя озброєна большевицькою «десяткою» з оптичним прицілом. Цією зброєю вона володіє вправніше за мене, хоча я й пройшов вишкіл.

Ось на шляху з'явилася очікувана колона, попереду один мотоцикл, за ним бронемашина, далі три підводи, за підводами гурт конфіскованих корів.

— Як ти знав, що архітектор такий розумний виявиться? — тихо питала Ганя.

— Я й не відав, просто припущення, що саме архітектор зробить це досконаліше. Специфіка їхньої роботи помічати деталі ландшафту, а сотник зосереджений на вогневих можливостях. Новий погляд.

Мою увагу привернув підривник, якого стало помітно в кущах, він надто довго сидів навпочіпки, а тепер вирішив витягнути ноги, аби вчасно втекти, коли вибухне. Це занепокоїло, бо чатовий на мосту міг угледіти.

— Ганю, візьми на приціл того біля перил, коли скажу, стріляй.

Я розраховував принаймні відволікти охоронця пострілом, бо влучити із такої відстані може тільки досвідчений снайпер.

Ось мотоцикл вже на мосту, заїхав бронетранспортер. Хоч відстань і значна, я схилив голову і те ж наказав зробити подрузі. Після вибуху припав до бінокля. Друзки ще падали. Бронетранспортер похилився і повільно звалився у воду. Солдати посплигували з возів і зайняли колову оборону. Ганя приклалася у кулеметника, який цілив на протилежний берег, звідти бійці «Мороза» вели обстріл колони. Подруга влучила кулеметнику в ногу, той відповз від «мак-

сима». Інша група під командуванням «Чайки», мого племінника, атакувала з дороги, відрізаючи од поліцейських худобу. Ганя вже стріляла вдруге. Та інший кулеметник «намацав» наше гніздо. І в гущавині над макітрами засвистіли кулі, збиваючи гілки. Злізти з дерева неспроможно, я забрав у подруги кріс. Як тільки закінчився обстріл, взяв на приціл кулеметника, він саме міняв диск на «дегтярі». Перший постріл. Не влучив. Другий — кулеметник схопився за груди. Наші вже контратакували. Трофейне військове майно залишилося у розпорядженні сотні «Мороза», худобу повернули в село. Спробували дістати бронемашину, але вона впала на глибину, вирішили підняти при нагоді.

* * *

Провід ОУН перед СБ поставив завдання — звільнити із тюрми Володимира Лобая, Дмитра Грицяя¹, Зіновія Матлу², Петра Башука³ та Ярослава Старуха.

Керівником операції я призначив «Модеста»⁴. Друзів утримують у тюрмі на Лонського. Ми готували низку варіантів втечі. До цього були невдалі спроби. Одного разу плянувалося відбити Ярослава Старуха, коли поведуть на фотогра-

¹ Грицай Дмитро «Перебийніс» (1907-1945) — політичний і військовий діяч, референт Крайової езекутиви ОУН на західноукраїнських землях, генерал-хорунжий УПА, начальник Головного штабу. Страчений у чеській поліції у Празі.

² Матла Зіновій «Дніпровий», «Святослав Вовк» «О. Львівський», «Чорний» (1910-1993) — діяч ОУН.

³ Башук Петро «Зборовський», «Чок» (1911-1995) — український громадський та політичний діяч.

⁴ Костянтин Цмоць «Вовченко», «Град», «Модест», «Стрілець», «Юра» (1914-1944) — окружний провідник ОУН Стрийщини (1939-1941), співробітник референтури СБ КП ОУН ЗУЗ, керівник охорони підпільної радіостанції «Вільна Україна» біля с. Ямельниці Сколівського району Львівської області. В'язень польських та совєцьких тюрем.

фування, та зірвалося тому, що фотографа самого викликали до в'язниці. Також замислили перевести Старуха до шпиталю, де охорона слабка, для цього наш зв'язковий тюремний лікар єврей Бодек мав зробити йому ін'єкцію, яка спричинила б високу температуру, Старуху залишилося б лишень зіграти агонію. Бодек теж в'язень, але на послабленому режимі, у супроводі охоронця має можливість виходити за межі тюрми, аби поповнити запаси ліків у найближчій аптеці. Бодек може втекти, до того ж конвоїр наша людина, та СБ заборонила, бо він потрібен там, де він є. Ярослав передав свою можливість поляку Леху Садовському, представнику Армії Крайової, якого мали розстріляти. Через цього поляка ми теж тримали зв'язок із в'язницею. Коли 15 квітня 1943-го Леха перевели до шпиталю, туди того ж вечора зробила наскок польська боївка, забрала його і ще 25 в'язнів, серед яких був наш вояк Борис Наконечний. Ярослав підтримував зв'язок двома каналами: через Бодека і вікно. Камера виходила на вулицю Сапіги, де постійно чергували наші дівчата, вони отримували цидулки, що викидали із вікна. Послання призначалися не лише нам, а часто звичайне листування цивільних. Ми все рівно передавали їх адресатам.

Отже, опрацьовувалося кілька варіантів втечі. Мені стало відомо, що родина Левонтовичів, зокрема сестра Башука — Наталія Левонтович-Башук розробляють свою пляну. Наймолодша сестра Ірина Левонтович вступила у зв'язок з офіцером гестапо Отто Краффом, мають намір підкупити його грошима та жіночими принадами.

Я доручив розробку чотирьох конвоїрів із Зондердінсту, це, так звані, «чорні», так називалися через чорну уніформу, застарілий зразок одностроїв СС. Я особисто працював з хлопцем 18 років Дмитром В'юнником. Його батьків у 1940-му вивезли совіти, сам хлопець утік через вікно і до приходу німців перебував у запллі. Йому дав завдання роздобути

зразки гестапівських печаток. З іншими трьома «чорними» теж працювали по окремоті. Я вимагав, аби бійці Зондердінсту до визначеного дня не знали, що їхні товариші теж завербовані. Кожен мав своє завдання. В'юнник приніс тимчасову перепустку гестапо, де був зразок печатки. Художник із технічного відділу у той же вечір підробив і штамп і підпис оберштурмфюрера Вірзінга.

За дві доби до запланованого дня ми зібралися на нараду. Це я, Ганя, «Клей»¹ та «Модест».

— Друже провідник, — говорив «Клей», — якщо впишемо до відомості п'ятьох, неодмінно посилиться конвой. Це спричинить неабиякий розлад наших розрахунків.

— Що пропонуєте? — питаю.

— Звільнимо Грицаю, «Легенду» і Лобая.

13 вересня двоє наших «чорних» — В'юнник та Литовченко рушили до в'язниці з фальшивим наказом Вірзінга, де значилося, що треба відконвоювати трьох арештантів до приміщення гестапо, що на вулиці Пелчинській.

В операції задіяно восьмеро, у тому числі я з Ганею. Ми чергували в арці, у нас пакунки з цивільним одягом для двох «чорних». Неподалік на перехресті стояв наш легковик, на якому маємо евакуювати трійцю. Водій «Клей» в однострої німецького солдата, згідно з документами автомобіль належить львівському гестапо. Ось у полі зору з'явився хлопець із ланцюгової лінії, подав знак «ведуть». «Клей» завів двигун. Побачили, що вуличкою йдуть В'юнник, Литовченко, Грицай і Ярослав. Лобая чомусь немає. Ярослав помітно постарів, скроні сиві, видно, вельми знеможений, йде перехеньблено, без сумніву ребра поламані. Мені відомо, що він, не витримавши тортур, намагався вкоротити собі віку, вистрибнувши із вікна третього поверху на бетон. Та тут

¹ Дмитро Куп'як «Клей», «Весляр» — працівник крайової референтури СБ ОУН ЗУЗ.

з'явилася перша перешкода нашої пляни, наздогнав унтер-офіцер. Конвой порівнявся з легковиком, «Клей» попрохав унтера прикурити, і коли той потігся до кишені, обрушив на тім'я німця кулак. Непритомного тут же підхопили «чорні» і хутко відтягнули на тротуар, посадили на фундамент огорожі.

Грицай з Ярославом сіли в автівку, конвоїри закинули їм на коліна гвинтівки, самі побігли до арки, Ганя віддала їм одягу. Укрилися в під'їзді, там переоблачилися, а свої чорні уніформи залишили в під'їзді, які підібрали ми. Я передав їм конспіративні адреси, де їх по зв'язку відправлять у лісові табори. А ми з Ганею вирушили до села Буковинці. На виїзді нашу підводу зупинив патруль, се значило, що друзям вдалося вирватися із міста, до того, як перекрили шляхи.

Грицай на квартирі вже не було, пішов у Тернопільську область, Ярославу ж потрібне серйозне лікування і схоже десь місяць доведеться перебувати на конспіративній квартирі.

Ми обійнялися.

— Як дужий, друже? — питаю.

— О, та дуб, натугальний дуб.

Ярослав весь вечір жартував, хоча я бачив, що подекуди необережна жвавість відлунюються йому внутрішнім болем, викривали сльози. Виступали після чергової жестикуляції. Для прикладу, коли він показував, як оберштурмбанфюрер бив його табуретом, а Ярослав ніби на це відповідав: «Македонський був великим гештапівцем, а пан Вігзінх тіко й уміє стільці ламати». Розповідав із таким гумором, і це підсилювалося його картавістю, усі присутні по підлозі від сміху каталися. Я поцікавився, де Лобай, з'ясувалося побитий настільки, що неспроможний ходити.

Ми усамітнилися з Ярославом на подвір'ї.

— Коли почнеться слідство? — питає.

- Не хвилюйтеся. Час на видужання у вас буде.
- Мене вже виключено із пговоду?
- Так, — я низив плечима, — такі правила.
- Я все гозумію.

Ярослава тоді виключено із Головного Проводу, і почалося слідство.

Із Києва отримав звістку, що виконано мій наказ про ліквідацію двох зрадників народу України — братів Скузів Івана і Леоніда, через яких упав славної пам'яті провідник «Орлик». Зрадників застрелили на вулиці Фундуклеївській, саме в тому місці, де було смертельно поранено провідника. Ліквідацію здійснили поручник «Краве»¹ та хорунжий Ковальський Юліан².

* * *

Наближення совецького фронту зумовлювало активізувати роботу СБ у новому руслі. Ще коли оперувало гестапо, нами був затриманий агент НКВД Лопатін, який на допиті зізнався, що має на меті створити агентурну мережу із переверованих гестапівців, які працювали проти ОУН, їм уже оголошена індульгенція, якщо підуть на співробітництво. І вже ніби відбувся обмін інформацією, санкціонований на «верхах». Гестапо перед тим, як залишати окуповані території, передало наступникам — чекістам досвідчену агентурну мережу, у яких чималенький досвід роботи проти ОУН і УПА. Зі списку, поданого Лопатіним, ми відкрили, що гестапо протягом 1942-1943 рр. наростило оперативні позиції у нашому запіллі. Зрозуміло, що Лопатін то лише краплина

¹ Див. Сидор Василь.

² Ковальський Юліан «Гарпун» (24.11.1918 — 13.05.1943) — член ОУН, вояк батальйону «Нахтігаль», чотовий 201 батальйону «Шуцманшафт». 12.1941 — 12.1942 — хорунжий, поручник. Весною 1943 — шеф штабу УПА на Волині. Посмертно підвищений до ступеня сотника УПА.

у морі, такими лопатіними НКВД наводило нашу армію.

Бюро проводу вирішило провести чистки повстанських лав і не перейматися, якщо навіть постраждають випадкові люди. Я наполягав на проведенні чистки потаємно, бо був переконаний, що чекісти могли зрежисувати серед нас атмосферу недовіри, і цілком можливо подібною інформацією стимулювати СБ до масових убивств провідних оунівців, запідозрених у дворушництві.

На підозру потрапляли ті агенти, які повернулися із реокупованих большевиками територій, їх на час перевірки ізолювали. Пересвідчення здійснювалася у кілька етапів. Перший — шляхом допитів, агент мав розписати кожен крок: де і коли перейшов лінію фронту, маршрут слідування, з ким контактував під час виконання завдання. Другий — перевірка свідчень за допомогою другої лінії агентури, впровадженої на окупованій території.

Від референта служби безпеки Південного краю «Степана» отримав списки, які трофейні команди добули у вбитих агентів НКВД. Ці бійці збирали усі папірці, які знаходили у забитих ворогів. Папери сортувалися: документи, особисті листи, світлини. На подив, у вилучених протоколах допиту знайшов ім'я «Балтійця», який загинув ще торік. «Степан» із цього приводу нервував, що чекісти взяли під контроль ледь не всю мережу ОУН і УПА. Я б теж так подумав, та беручи до уваги наявність у списках «Балтійця», де сказано, що свідчення від нього отримали три місяці тому, зрозумів, що ім'я це чекістам стало відоме шляхом допитів полонених агентів СБ, які таким чином дали мені знати, що операція під контролем ворога. Значить, цей список дезінформація. Однак є наказ — провести чистку. Підкріпленням став лист від провідника Лебеда. Він писав:

«Маємо тривожну ситуацію, перед нами новий потужний ворог, який на відміну від німців має досконалу про-

пагандистську машину, якій, на жаль, менш стійкі елементи підпадають впливу і масово переходять на їхній бік. Тому закликаю Вас, друже, оперативно і якнайбільш досконало згаданий елемент виявити і ліквідувати».

До власної групи я мобілізував двадцять оперативників, особисто мною перевірених, із кожним мав тривалі бесіди.

9-го грудня 1943-го вирушив у село Мости, де базувалася частина УПА-Схід. Я обрав порожній великий будинок край дороги з трьома великими кімнатами. Сам розташувався у середній, де двоє дверей до сусідніх кімнат. Чотири оперативники зачалися у сусідній кімнаті, що ліворуч із прочиненими дверима, це аби у допитуваних складалося враження ніби в приміщенні тільки ми. Підозрювані, провина яких доведена, відправлялися мною до кімнати ліворуч, де їх брали хлопці, якщо ж людина поза підозрою, то виходить через праву зачинену, там вихід на вулицю і нікого немає. Хата мала бути протоплена, але не до спеки, щоби у верхньому одязі можна комфортно почуватися.

Викликав начальника обозної частини «Лимана», про нього мав два зведення, у яких йшлося про його стосунки з червоними частинами. Зведення отримані із різних джерел.

— Як поясните ваше перебування п'ятнадцятого листопада на території дислокації п'ятсот шістнадцятого стрілецького полку?

— Зброя, — лаконічно пояснив «Лиман». — Закурити можна?

— Куріть. Поясніть.

— Ми зброю у них видурили. Я назвався командиром госпчастини з'єднання Бегми¹. Бегма попрохав зброю проти націоналістичного елемента. Вони дали.

¹ Бегма Василь (1906-1965) — керівник большевицьких партизан на Рівненщині, генерал-майор.

— Отак-таки просто й дали?

«Лиман» знизив плечима і винувато посміхнувся, ніби кажучи: «Що я, коли у більшовицькій партизанці кавардак?»

— І все ж, розкажіть деталі. Невже вас не перевірів їхній СМЕРШ¹, чи польова розвідка.

— Я мав документи з печаткою, яку калпаківці втратили, коли Зелене грабували. Та чесно кажучи, нас особливо й не перевіряли. Полковник Брегвадзе, вислухавши мою оповідь про страшні зіткнення з націоналістами, розпорядився, аби видали нам дві підводи трофейних німецьких «емпі» та крісів.

Я записав прізвище Брегвадзе і зробив нотатку, аби по можливості перевірити. Хоча вже не мав сумніву, що «Лиман» говорить правду, вчинок на перший погляд підозрілий через ризикованість, та видно, цей вояк відчайдух і вельми самовпевнений, його випустив через праву кімнату.

Наступний хімінструктор «Жовтий». Перед тим, як переступити поріг, обзирнувся по закутках, навіть зиркнув у прочинену кімнату.

— Що вас непокоїть? — питаю, вказуючи на стілець. — У вашому звіті, написано, що протигази ви отримали від відступаючих частин Вермахту, зокрема мали відносини особисто із гауптманом Вельмом.

Говорю, удаю ніби читаю, а сам поверх окулярів дивлюся на «Жовтого», він ховає очі.

— Так-так, особисто стрічався.

— Чому у докладі не оповіли, що Вельм є куратор особливого диверсійного відділку, а також займає посаду в гестапо?

¹ СМЕРШ — аббревіатура початкових букв російського гасла «смерть шпионам» — відділ контррозвідки народного комісара оборони, сформований для типу Червоної армії, боротьби з дезертирством, шпигунами і диверсантами, а також виконував фактично терористичні функції серед військовослужбовців та мирного населення.

— Так, а звідки ж мені про те знати? У нас домовлення, вони нам протигази та дещо із хімії, ми даємо їм відійти. Та загалом, то всі справи вів сотенний «Лимар», я лише підписував документи.

— То скільки одиниць ви отримали?

— Щось десь біля трьохсот.

— Щось десь? — я показав звіт, де значилось 256.

— Ну, трохом помилився. Та чи я дивився у ті цифри. Дали, то й добре.

— Ви знаєте, що двоє хлопців із з'єднання «Буг» знайшли порошок, який узяли у большевицькому схроні, їм випадково на руки потрапило і коли намагалися змити, то поїло до кісток. Що то могло бути?

— Дивно якомсь, — «Жовтий» знизив плечима, — я про таке не чув.

— І все ж повернемося до Вельма. Саме цей особливий диверсійний загін перейшов на службу НКВД під керівництво капітана Младенця. Це прізвище вам відоме?

«Жовтий» зоприв і нервово йорзав у кріслі, зиркаючи на прочинені двері. Я показав здалеку списаний аркуш.

— Це список агентів, і серед них ви.

— Та то дурниці все, — мовив, змушено засміявшись.

Хитрість вдалася. «Жовтий» кинувся у кімнату ліворуч. «Босий» збив його з ніг, а «Семен» накинув на шийку удавку.

* * *

14 травня 1943-го року мені прийшло повідомлення про затримку неподалік села Стара Гута чотирьох большевицьких диверсантів-парашутистів, троє чоловіків і жінка-радистка. При них радіопередавач. Я наказав відвезти полонених подалі від місця затримки, бо безумовно за ними шукатимуть. Тримати в різних бункерах.

Полонених розмістили у вишкільному таборі «Вовки».

Перед допитом я ознайомився з паперами затриманих, вилученими речами і протоколами перших допитів. Згідно з фігльавими документами, а вони таки фальшиві, усі четверо працівники м'ясопереробного комбінату. Першою викликав на допит жінку. Зовні ніби спокійна, видно тихомирив той факт, що потрапила не до німців. Згідно з протоколом її ім'я Раїса Сидорчук, уродженка і мешканка Лохвиці.

— На якій вулиці мешкаєте у Лохвиці? — питаю.

— На вулиці Леніна.

Хто б сумнівався. Можливо, я не втримався і посміхнувся. Чекісти чомусь недопрацьовують тут легенду, якщо говорять про місто, у якому ніколи не були, то обов'язково вулиця Леніна, принаймні нам би мали говорити «Шевченка» або «Франка», сподіваючись, що така дрібничка приспить нашу недремність.

— Якої ви думки про майбутню незалежність України?

— Не знаю, що відповісти.

— На питання відповідайте.

— Про такі речі уявлення не маю. Я народилася в радянській Україні і другої не уявляю.

Чоловіки у дотриманні легенди поводитися більш професійно. Вдало відповідали, хоча один теж назвав вулицю Леніна. Про вільну Україну висловлювалися різнобічно, та суть одна — «Так, незалежній Україні бути». Говорили те, що хотів чути ворог, тобто я.

Одна із головних вимог диверсанта — вижити за будь-яких обставин і виконати завдання. За допомогою «Семена» вдалося розговорити трійцю. Жінку наказав не чіпати, із нею ще можна попрацювати нашим політспецам і скерувати її роботу у потрібному руслі.

Група мала приєднатися до большевицького терористичного загону Олексія Федорова, аби стати у поміч теро-

ристу «Пуху». Залишаючи табір, наказав трійцю сховати у бункерах на рік, долучити до паперової роботи.

— А чи не через цього «Пуха» у нас ускладнення? — спитав «Семен».

— Припустимо. Мені потрібен новий опис терориста.

— Наказ.

* * *

Мій агент із групи «Енея» вістував про три невдалих рейди розвідгрупи. Про інцидент референт крайової СБ мені чомусь не повідомив. У двох селах розвідники потрапили у засідку гестапо, а в третій раз обстріляли на шляху польські поліцейські. Це вже не просто збіг, у тактичному відтинку моторує агент гестапо. Я прибув до місця базування разом з п'ятьма оперативниками і Ганею. Спочатку викликав на допит командирів низової ланки — ройових і чотових. Очікувала забарна робота зі списками. Допити вели слідчі «Одесит» і «Семен», я ж займався паперами, намагаючись із інформації вичленувати логічний ряд. Зажадав еведенційних карток, відокремив усіх, хто раніше служив шутцманами. Та й не виключалася можливість, що агент впроваджений ще советами і тепер шкодить руками гестапо. Я мав свою книгу, започатковану ще у 1942-му році, це підшивка чотирьох тек, секретарі для зручності розписали в алфавітному порядку, для економії місця записи велися цифровим шифром і знаками, прочитати книгу міг тільки я і секретарі-шифрувальники.

На третій день слідства сплило ім'я Миколи Мартиновського, «Мухи», вірніше, виявилися деякі розбіжності. Такий ще служив у сотні під командуванням, світлої пам'яті, друга Перегіняка, звідки пропав у кінці лютого 1943-го, коли загін вже підпорядковувався «Яремі», на марші, проходячи повз своє село, відпросився у сотника на дві годи-

ни додому, далі не повернувся. У графі «причина» значилося — «можливий полон», бо, як з'ясувалося, у той день на село наїхав гестапівський загін. За два місяці з'являється у військовій окрузі «Богун», заступив до служби стрільцем у сотні «Шавули». Записався під своїм прізвищем і псевдо, бо інші стрільці його знали. Дезертирство пояснив перебуванням у заплілі, мовляв, коли прийшов у село, несподівано напали мадярські карателі. У новій еведенційній картці дав інші свідчення. У графі «перебіг служби в УПА» вказав дату 2 травня, не вказавши про службу в кінці лютого 1943-го. Та ці деталі можна списати на неуважність, зацікавив один запис, се інший номер його машингвера «МПі». Про склад сім'ї теж неправдива інформація, СБ звітував про те, що в родині один, хоча в іншому питальнику вказано про старшого брата, який служив шуцманом. Ще один різнобій витікав із медичної картки і його свідчень про лісове життя. Я доручив двом агентам із СБ «Енея» навідатися в село Березине, де мешкала родина Петра Мартиновського, брата нашого «Мухи» і під виглядом зв'язкових спробувати з'ясувати, чи не велося листування. «Муху» тим часом заарештували.

«Семен» щодня викликав на допит, я не втручався у процес, здебільшого сидів у кутку, читаючи газету. Підслідний два дні поводився спокійно, та й «Семен» ніби не підловлював на брехні, хоча питань-пасток чимало. На ніч «Муху» залишали самого без доступу світла. Допит вівся кожні 2 години. І ось на останок склали список брехливих відповідей. Муху тепер допитували не в криївці, а в хаті, перед цим роздягнули до кальсон.

— Ось, — «Семен» показав заяву «Мухи» до вступу в УПА. — Читаємо: «не в силах сторонньо споглядати, як кагують мій народ...» і таке далі й далі. А до цього, значить, нічого, споглядав, ще й жив у хуторі Липовому, як ти кажеш

— «у глибокому запіллі». До речі, у цей час квартирував рій «Сови», якого ти знаєш особисто. Чом не приєднався?

— Саме того дня я перебував у лісі, — стомлено відповів «Муха».

— Так-так, а де ж ти надивився на ті жахіття катувань, якщо увесь час перебував на нелегалці, спілкуючись лишень з тіткою?

— Ну я ж і в Березині навідувався, а там, самі знаєте, що чиниться.

— А чому вуйна Килина стверджує, що за весь час твого, так би мовити, підпільного життя, бачила тебе лише двічі? Та й то вночі і питав ти не про повстанців, а про большевицьку партизанку? З яких ресурсів жив? Про підніжні харчі не заливай, ось у медичній картці вказано, що шкіра здорова, се значить що прийшов з добротної харчової бази, а не із лісу. То де ж ти перебував?

— Та я ж кажу, — «Муха» помітно нервував, — криївка була.

— Нагла брехня! — гримнув кулаком «Семен». — Криївка з'явилася тільки-но. Так, а автомат хто тобі підмінив? Ось позавчора ти свідчив, що зброю не залишав ні на мить.

«Муха» вже просто запирався, не намагаючись вигадати дехірне¹ виправдання. До хати зайшов один із оперативників, якого послали збирати свідчення про брата Мартиновського. Передав мені матеріяли. Допит був припинений, «Муху» зачинили у льоху. Агенти роздобули деякі листи, перехоплені польовою жандармерією, які зберігалися у сільського старости. Серед листів знайшли написані рукою Мартиновського, адресовані брату, який досі служить в СД і ніякій ланці УПА не підпорядковується, хоча у 1942-му отримував безпосередній наказ ви-

¹ Дехірне — пристойне.

йти із поліції і приєднатися до повстання. Відразу видно, що це шифровки. «Муха» особливо не кодував послання, видно через брак навичків, створив абракадабру, у якій легко розпізнати і розшифрувати тайнопис. «Ми харчуємося, наче на просторах ростуть гриби рясно. Опівдні сьак-так перебиваємося, а потім двадцять шість годин підряд можуть піти дощі. Ріжні баклажани у котелку варяться».

На черговий допит Мартиновського повели абсолютно голого, таку методу перейняли у НКВД. Це доволі дієве психологічне навантаження. Людина почувається абсолютно беззахисною.

— Твій брат виарештований, — почав «Семен», показав лист «Мухи».

— А це його зізнання, — кажу, показуючи здалеку звіт агента «Тихого».

Мартиновський обм'як, закрив обличчя долонями.

— Ваша взяла, — мовив і зарідав.

Після слідства ми передали протоколи Надзвичайній Сесії польового суду. «Муху» розстріляли як агента гестапо 24 червня 1943 року. Розстріл здійснився в лісі перед вишикуваним відділом, у якому служив зрадник.

* * *

У липні 1943-го року гестапівські загони напали на табір Української народної самооборони (УНС) біля містечка Турка, у бою загинуло десятеро наших, двоє потрапили до полону. Далі 14 серпня німці через інформаторів дізналися про дислокацію у селі Кеданичі військового табору, де базувався курінь УНС «Чорні чорти». Карна експедиція оточила кіш і після двогодинного бою впало семеро наших, інші з боями вирвалися у гори. Ворогу дісталось обладнання, харчові запаси, важке озброєння, частина архіву. 19 серпня я

прибув до села Кеданичі. Почалося слідство. Мене найбільше непокоїв архів, зокрема якою тепер інформацією володіє ворог. Відповідальний, заступник начальника штабу поручик «Куц» стверджував, що втрачені шифрувальні книжки, з кодами які нібито вже застаріли і три місяці не використовуються, а лише як посібники у шифрувальному вишколі.

«Куца» покарали, адже не дотримався елементарної техніки безпеки, біля документів завжди має стояти каністра з гасом або кислотою. Дехто із мого штабу вимагав стратити, та мені вдалося переконати трибунал використати бойову одиницю з максимальною користю, бо СБ внутрішніми чистками і так значно послабила потенціал УПА. Поручика розжалували в стрільці і відправили до розвідувальної чоти.

Хто поінформував гестапо, виявили швидко. Протягом трьох місяців із села тричі відлучався вїт Балюра. Джерела повідомили, що в Коломиї мешкає його шуряк, який служить у польській жандармерії. Я наказав арештувати Балюру тихо. Його запросили до будинку ландвірта¹ під приводом обговорення заготівельної справи.

Допит тривав півтори години. Виявилось, Балюра не один зв'язківець, є ще Мальований, який служить у відділку самооборони. Вочевидь завербований під час брану. Його у складі сімох полонених повстанців обміняли на захоплених німців. Це зайве підтвердження того, що обміняних слід ретельно перевіряти і тримати подалі від секретних об'єктів. Балюру тут же зліквідували. Стрілець СБ «Морозко» накинув зашморг і удавив відпрацьованим прийомом.

— Мальованого беремо? — питав «Морозко».

— Ні в якому разі, — одповів я. — Залучимо на користь.

Повернувшись до квартири, попрохав Ганю занотувати,

¹ Ландвірт — господарський керівник.

що на майбутнє під час слідства треба мати віддалені бункери, де є можливість утримувати арештованих по кілька років і задіяти їх для паперової роботи.

Отже, через Мальованого сподіваємося передати дезінформацію долинському гестапо. Мальованого ніби випадково залишили у штабному наметі для охорони, бо у таборі засурмили алярм, він опинився наодинці з текою з «надсекретними» документами, де йшлося про те, що необхідно забезпечити потаємне прибуття 3-го вересня великої кількості командного складу ОУН-УПА, де буде конференція видних провідників, серед яких вказано Лебеда і керівника СБ ОУН (б) «Дем'яна», тобто мене. Цю інформацію вирішено підсилити протягом двох місяців із різних джерел.

* * *

У грудні 1943-го я збирав свідчення про внутрішні відносини у німецькому війську. Після відходу Італії із війни, більшість німецьких союзників зрозуміли, що карта Гітлера бита і розгром «тисячолітнього Райху» справа двух-трьох років. Згадався діалог з командиром боївки СБ «Сірим», який передбачив і сталінградську поразку Вермахту, і вихід Італії.

Із наближенням червоного фронту в лавах німецьких союзників посилюється хаос, який ми постійно стимулюємо, постачаючи мадярам листівки, де закликаємо повертатися додому, писали, що Райх дав тріщину, яка ось-ось перетвориться на прірву і тоді світова громадськість на переможені народи начіпляє усі гріхи нацистів. Подекуди наші потуги спрацьовували. У Корецькому районі в селі Гвоздьові мадяри вбили гауптмана і двох власівців, тіла видали нашому станичному.

З іншого боку нам протидіють тисячі большевицьких диверсантів, яких щоденно доставляли літаками до червоної партизанки. Тому 24-го грудня Головний Провід затвер-

див тактичну інструкцію, згідно з якою з німцями мала вестися суто самооборонна війна. Цю інформацію через нашу агентуру отримали німецькі старшини. То дало можливість українським військам відпочити од зіткнень з німцями, та більше німці відчували полегшення, що тепер матимуть менше головного болю під час відступу.

Тим часом 1-й та 2-й червоні фронти наближалися швидше, ніж очікували аналітики. На штабній нараді Клима Савура¹ 6 січня 1944-го був розроблений і підписаний наказ № 29, де в пункті 3 значилося про необхідність внутрішньої перевірки своїх співробітників, до особового наказу не брати нових людей ні до війська, ні до заплілля.

Із віддалених од Головного штабу боївок СБ приходять звідомлення, що деякі командири йдуть на співпрацю з німцями. 20 грудня 1943-го року сотник «Сосенко» домовився з оберстом Гартманом про нейтралітет. «Сосенко» зобов'язався забезпечити німців продовольством, а ті припинити бомбардування сіл. Я наказав провести слідство і за самочинність покарати. Подібне братання набирало оберти. 12 березня в районі Верб і Деражного старшини домовилися з шефом СС та поліції бригаденфюрером Бренером про нейтралітет та обмін розвідувальної інформації, паралельно досягли згоди з командувачем 8-го корпусу генералом Гауффе, про базування в німецьких тилах і безперешкодному переходу лінії фронту.

— Ніяких домовленостей, — наполягав я на засіданні головної референтури СБ, — якими б корисними мотивами не керувалося. Це дасть привід після війни большеви-

¹ Клячківський Дмитро «Блонд», «Клим Савур», «Охрім», «Роман», (1911-1945) — провідник ОУН м. Львова, Крайовий Провідник ОУН ПЗУЗ, організатор і перший командир УПА на Волині, Командир УПА-Північ, член ГВШ УПА, полковник УПА (посмертно). Загинув у бою з бандами НКВД біля Оржівських хуторів, Клеванського району на Рівненщині.

кам звинувачувати нас у співробітництві. До того ж у них у полоні Степан, значить, ми вороги і про се має пам'ятати кожен повстанець. Оборонна війна і квит.

Вже коли з Ганею вкладалися спати, вона мені закинула:

— А як же той факт, що ти досі із Гюнтером підтримуєш зв'язок і піддаєш анафемі кожного, хто подібне чинить?

— Такі реалії розвідки. Про мої стосунки з Гюнтером знаєш тільки ти.

— Отже, якщо домовленості з німцями здійснюватимуться потаємно, ти цього не помітиш?

— Принаймні я докладу зусиль, аби такі командири уникнули розправи. Така наша робота.

* * *

Я перебував майже за сто миль від місця затримки цього агента. Інформація дійшла до мене через годину. Слідчий СБ скористався телефонною лінією. Дізнавшись, кого спіймали, виїхав негайно. За моїм наказом затриманому надали належне харчування і тримали у віддаленому господарчому бункері. Допит вирішив провести там же.

Це блондин середнього зросту. Такі безумовно улюбленці жінок. У його погляді я помітив якусь зверхність, яка буває у німців, що переймаються своїм статусом надлюдини, а цей вочевидь ніяк не вийде із ролі арійця.

— Отже, справжнє ваше ім'я Микола? — питаю.

— Коля, — відповідає з-під лоба зиркаючи то на мене, то на охоронця «Клима». В його очах читалася і пиха і страх.

— Майже тезки. А я за вами із сорок другого полюю. Багатенько ви української крові попсували.

— Ми обидва солдати і обидва знаємо, що у нашій сфері в білих рукавичках не воюють.

— Ваше прізвище?

— Кузнецов¹. Дозвольте закурити? Я навіть не уявляю, як із цим жити після війни.

— Ви впевнені, що доживете?

На моє питання Кузнецов боязко зиркнув на вихід. Я заспокоїв:

— Мова про те, що ви для своїх занадто небезпечний. Вже приречений, бо один із виконавців потаємної пляни знищення українців як виду. Хіба не усвідомлювали, що насправді криється за вказівками? Звісно, розуміли. Після вашої операції з головництвом німецького офіцера в Рівному, у в'язниці разом з оунівцями загинули звичайні люди, селяни, що вчасно не виплатили контингент, врешті ваші ж комуністичні підпільники, тільки українці. Убиваєте нас руками німців, аби не компроматуватися перед світовою громадськістю.

— А на вас хіба мало крові? — Кузнецов загасив цигарку, закурив іншу. — То будемо компроматами обмінюватися?

— Наша відмінність у тому, що воюємо ми на своїй території, ми захищаємося, а ви окупанти. Ми не прагнемо йти на Берлін чи Москву. То ж дійсно, давайте до діла. Мені потрібні ваші контакти в УПА.

— До загону Федорова мене мали провести люди Крутікова, це наш агент, колишній бульбівець, він очікує мене у Вербському районі.

— Крутіков? Яке ще ім'я у нього?

— Цього не знаю. У його загоні біля сорока чоловік, виступають у вашій формі.

Кузнецов склав список агентури, впровадженої ще Рівненським НКВД.

¹ Кузнецов Микола «Грачов», «Пух» (1911 — ?) большевицький диверсант-провокатор, агент НКВД, під час Другої світової війни виконував терористичні завдання большевицького командування — вбивав керівників німецької адміністрації в Рівному та Львові, аби спровокувати репресії проти українців. Офіційна дата смерті 1944.

— Мені збережуть життя? — тепер у Кузнецова не читалося ні пихи, ні страху.

— А як би ваші колеги вчинили? Та ні, давайте поіншому. Перше — ви наш полонений, а ми не маємо концтаборів. Якщо відпускаємо і ви потрапляєте до своїх, то яка на вас очікує доля? Штрафбат? Ні, ви не того рангу. Друге — ви носій секретної інформації, у цьому випадку знов-таки для своїх ви відпрацьований матеріал. Уявіть, що буде з вашою родиною.

— Що пропонуєте?

— Додайте ще імена вашого безпосереднього начальства, починаючи від загону Федорова, закінчуючи Москвою. На заміну я вас зроблю героєм совєцького союзу, але посмертно. Коля Кузнецов має щезнути назавжди. Війна для нього скінчилася. Вирушайте у вільний світ, бажано до Америки. Ім'я можете обрати самі.

— А тіло?

— Прошу?

— Як бути з тілом? Його відсутність...

— Про це не переймайтеся. Знайдемо схожого блондина, у нас саме є труп німецького лейтенанта, якого гранатою порвало.

Кузнецов закурив вже невідомо яку цигарку. Погляд — суцільний відчай.

— Дайте зошит і перо.

* * *

Від крайового провідника СБ «Липи» отримав місячний звіт. Гані доручив виписати і сортувати за алфавітом нові прізвища. Того ж дня від агента «Рекса» прийшов звіт, який мав слідкувати за «Липою». Із «Рексового» оповіщення стало відомо, що «Липа» не повідомив про нову любаску, хоча згідно з внутрішньою інструкцією мав це зробити. «Рекс»

також спостерігав і за любаскою, подав цікаву стенографію розмови провідника з коханкою Світланою. «Рекс» припустив, що Світлана через «Липу» намагається наблизитися до провідної ланки СБ і, щоб заслужити довір'я, зобов'язалася застрелити начальника міліції.

Я викликав «Рекса» до себе. Зустрілися у селі Шешори, на горищі будинку сільського голови. Вперше бачу цього «Рекса», і дивно, не впізнав би по світліні. У нього така особливість фізіономії, варто повернути чуб в інший бік, як вже не та людина. Тілобудова більше схильна до худорлявої, пригорблений, цивільне облачення — сірий костюм, на макітрі трохи рідкого волосся. Більше схожий на бухгалтера, ніж на оперативника СБ. Мені відомо, що «Рекс» вправний щодо рукопашного бою і методи філіппінської боротьби з ножем .

— Поясніть ваші підозри, — говорю.

«Рекс» відкрив записничок.

— Така справа, друже провідник, що начальник міліції Готовкін хоч і обклався охороною, ми через людей в МВД дізналися, він ідеальна розмінна монета. Так його пильно охороняють, якщо хтось і відпрацює, то це буде людина свого кола. Готовкін відносно УПА людина не ініціативна. Якщо Світлана спроможна добратися до нього, то у неї лепський вишкіл, і цей вишкіл не наш, я перевіряв. Ось звіт агента «Роберта», який рік тому загинув у Малому Ключеві. Цей на відміну од «Липи» детально описав свою діптянку, з якою познайомився на повстанському весіллі. У зведенні зазначено, що краля прохала провести до лісового табору, а також аби довести свою відданість справі, обіцяла вбити міліційного начальника. І що б ви думали?

— Начальник незначуща фігура.

— Так і є. Большевикам вигідно таким чином зливати деяких своїх функціонерів. Вигідно у пляні виправдань

репресій проти населення, де здійснювався атентат. І зліквідована фігура у якомусь розумінні у виграшній позиції, бо при житті була нікчемою, а після смерті стає героєм. Коханка «Роберта» також прохала нікому не розповідати про знайомство з нею, а тим більше про її прохання. Цілком очевидно, що «Роберт» розпізнав у ній чекістку. Його потім було знайдено в хаті з перерізаним горлом.

— Так, пригадую цю справу. Що пропонуєте?

— Дати їй можливість зліквідувати Готовкіна.

— Згоден. Тільки наказ в усній формі.

— Прошу? — «Рекс» припинив нотувати. — Чому в усній?

— Тому, що обставлено має бути так, щоби якомога більше громадськості знало, що атентат здійснила агентка НКВД, для цього пропоную підключити наших людей, в НКВД і МВД нехай добудуть докази, що вона є большевичка. Саму акцію треба теж максимально зафіксувати. Потім створимо статтю і розповсюдимо серед населення та інших райвідділів МВД, відправимо матеріяли до зарубіжної преси.

* * *

Атентат на начальника косівської міліції здійснений через тиждень після нашої розмови з «Рексом». Я отримав два звіти з описом подій, що сталися у місті. З одним джерелом слідували світлини виконавиці. Інформатор із МВД теж постарався, правда, за винагороду довелося заплатити п'ять тисяч совецьких рублів, я отримав фотокопію особистої справи агента «Вутки», додавалася світлина. Хоча пройшло стільки років, я впізнав її. І тут же ясно сплила справа арешту Старуха. Так ось звідкіль знайома «краща в каракулі».

Готовкіна вбито 24 грудня 1945 року біля церкви, охорона стріляла навздогін атентатчиці, але поранено двох випадкових людей на вулиці. Втекла в ліс, де очікували ґрин-

джоли. Зрозуміло, міліціанти не організували належної погоні, а далі пішов сніг, який сховав сліди.

Перший допит «Вутки» я доручив здійснити «Рексу».

— Що так тривожить тебе, друже мій? — питала Ганя, взявши у мене фото агентки. — Твоя пам'ять перевантажена, не все ж на світі маєш пам'ятати.

— Я знаю, хто вона насправді і це відгук із далекого минулого.

Мені в деталях згадався давній коломийський епізод у «Парку молоді».

Допит здійснювався у будинку єврея Когута, який для районного СБ постачав медикаменти. Я зі стрільцем «Альбертом» заचाївся у комірчині, що примикала до кімнати допиту. Вікна були щільно затулені ковдрами та мішками. «Рекс» сидів за столом, спрямувавши віддзеркалення двох ламп на підслідну.

— Назвіться, будьте ласкаві.

— Малик Анастасія Іванівна.

— Місце, дата народження.

— Київ, тисяча дев'ятсот п'ятнадцятий рік.

Надалі підслідна відповідала не виразно, мені довелося більше прочинити двері. Коли скінчилися стандартні запитання, почалося про вербовку:

— Чи давно ви на службі НКВД? За яких обставин почалася співпраця?

— А ви і є той самий Михайло? Мені говорили що допитуватиме провідник СБ.

— Відповідайте на запитання.

— Я вже говорила іншому слідчому, вам повторюсь — ніякого відношення до гестапо або НКВД не маю.

— А ми маємо. Маємо факти, що ви ніяка не Малик Анастасія, а Катерина Адаменко, уродженка села Воскресенки Коломийського району.

Затримана помітно зблідла, але міміка не видавала розпачу. Така собі овечка, яку незаслужено звинувачують. Аджей назвали ім'я, яке, можливо, відоме лишень її безпосередньому керівнику, а мо' й загубилося серед нескінченних псевдо, та оперативних прізвищ.

«Рекс» тим часом підійшов до вікна, аби затулити дірку між підвіконням і ковдрою. А затримана якимось дивом звільнилася від пут, якими були стягнуті руки за спиною і в мить на шиї слідчого вже затягувалася удавка із мотузки, якою тільки-но була зв'язана. Для «Рекса» закінчилося б трагічно, аби ми вчасно не вискочили із схованки. До «Семена» вона задіяла прийом, заламавши йому кисть, та я застосував свій, ще відпрацьований у спецшколі, ребром долоні вдарив по ключиці, а потім заламав їй руки, обхопивши під пахвою і за шию. Цього разу знадобилися кайданки, які завжди при мені. Прикували за спиною до стільця.

— Ось воно значить, як заговорили, товаришко, — «Рекс» розтирав шию, поступившись мені місцем.

— Здрастуй, Катрусю, — кажу, уважно спостерігаючи її реакцію. — Чи досі полюбляєш «Катаржина»? Так прагнула зі мною зустрітися, мого підлеглого ледь не удавила. Сподіваюся, таке прагнення данина нашій давній дружбі. Невже не впізнаєш?

— Не мала такої честі, — відповіла, кривлячись від болю.

— Для початку, перед тобою шеф служби безпеки ОУН і УПА Михайло. Він же Микола Арсенич-Березовський.

— Ніколя, — немов видихнула. — А мені думалося, ти у польських тюрмах згинув. Коли прочитала в оперативці «Микола Арсенич» навіть не подумала на тебе, а як обернулося, друг юності — запеклий ворог. Не повіриш, але сьогодні ти мені наснився. Саме той день у парку. Тільки з іншим сценарієм.

— Усе так, як має бути, Катю. Я на стражі України, ти проти неї.

— Проти неї, — мовила з нотою сарказму. — Можна мені руки розкувати, чи одна жінка є небезпекою для трьох чоловіків?

Я кинув «Рексу» ключа, «Семен» став на відстані, тримаючи її під прицілом «люгера».

— Тебе непогано вишколили, — говорю, — мені потрібна інформація.

— Інформація. А ти хіба недостатньо обізнаний? Адже ж розгадали нашу гру, відай, ще до того, як начальника міліції приборали.

— Мені імена потрібні. Доки спілкуєшся зі мною, і не тягнись, аби взялися слідчі. Йде війна, тому поняття етики другоплянові, а ти представник ворогуючої сторони.

Я простягнув їй аркуш і перо.

Так, від тієї дівчинки не лишилося нічого. Хіба погляд дещо невинний, янгольський. Хоча роки служби у розвідці навчили розпізнавати полум'я в глибині самої людини, яке вона старанно маскує чи то подібним поглядом, чи поведінкою. Це очі Люципера, її зброя, за допомогою якої вже згублено двоє наших оперативників. Се не та ніжна дівчинка, в яку якимось до нестями закохався, а ворог, який люто ненавидить. Вже у ті роки свідомість її отруювали антиукраїнізмом, а далі напевно обробили червоні ідеологи.

За годину списано чотири сторінки, які я, не читаючи, сховав до теки.

— Скажи, Катю, яким чином потрапила до большевиків?

— У Львові познайомилася з хлопцем із Донбасу, нас поєднала взаємна антипатія до ОУН. Я вас завжди ненавиділа. Ви упирі. Руйнуєте усе, що не зіставляється з вашою ідеологією. У двадцять восьмому брата мого убили, тиху смиренну людину тільки тому, що відвідував гурток марксистів.

Де ваша хвальна демократія? Ви звичайні узурпатори, убиваєте не лише військових, а й селян, які не згодні з вашою гегемонією. Був би у вас Сибір, ви б його також застосували, хоча і лете помій на комуністів. Ви один одному горлянки гризете: бандерівці, мельниківці, бульбівці, монархісти. Яку Україну виборюєте? Для кого? Для народу? А ви його спитали, чи потрібна саме така Україна, яку ви пропонуєте? Ви не спроможні нагодувати народ, натомість шматка хліба дасте Франка або Донцова почитати.

Я спіймав себе на тому, що пропускаю повз вуха її тираду, бо чув подібне вже не раз і стомився читати політичні лекції, хоча б про те, що не маємо можливості утримати під жорстким контролем усю армію, ланки СБ, навіть ОУН. Головне те, що переді мною абсолютна ренегатка, яку вже не перевиховати.

— Те, що брата твого убили, так то війна йде. Він у ворожому таборі, а на війні, перепрошую, не питають, у кого яка душевна організація. Так ми виборюємо Україну, і від того, що ми пропонуємо, може відмовитися лише біснுவатий або раб. Нас вільнолюбних більше, і та жменька рабів з дурнями у майбутній державі нам не потрібні, най або загинуть, чи йдуть до батьківщини своєї ідеології — до Московії, в зону рабського комфорту. На жаль, ти саме із того гурту, я се вбагнув тієї миті нашого розлучення в парку. У тебе ще тоді було стільки ненависті до землі своєї, а тепер яничаром вірно ворогу служиш. У нас різниця ще в тому, що я загину вільною людиною, а ти рабою. І ніхто раба не згадає ні добрим, ні злим словом.

— А тобі може ще й пам'ятник спорудять?¹ — спитала, кривлячись.

1 17 листопада 2013 року у селі Нижній Березів з ініціативи сільської громади, стараннями внучатого племінника Миколи Арсенича — Василя Арсенича, відкрито пам'ятник генералу СБ ОУН-УПА Миколі Арсеничу.

— Я частина народного руху, так, саме народного, яку б ти демагогію не рекла. Нас підтримують без примусу, у вас же силоміцька продрозкладка. Ми хоча б Франка даємо, а ваш Сталін що нам дав? Шибениці та Сибір.

— Ми вас звільнили від фашизму.

— Он як. Запевняю тебе, мене не так багато часу, і вашу жертву розцінюватимуть як те, що ви звільнили народи від посиленого вивчення німецької мови, натомість нав'язали московський каганат. Суть — що ви, що вони — вороги людства.

Я дав знак «Альберту». Той знову начепив їй на кисті наручники.

— Миколо, — вона обернулася на порозі.

Я відмахнувся.

— За такі злочини родича страчу, а ти мені ніхто.

* * *

Від агента із станіславського НКВД надійшла інформація, що в містечку Богородчани у військкоматі зберігається архів з агентурою, впровадженою до крайового ОУН. Отже, я поставив завдання ті документи будь-що здобути. Згідно з розвідкою біля богородичанського військкомату сконцентрована потужна залога із 1300 большевиків, на озброєнні дві легких танкетки, біля сімдесяти автоматів ППШ, сто «десяток», тисяча крісів. На виконання залучений відділ «Рибалки».

Ми зі старшинами обговорювали стратегію, розташувались на галявині неподалік села Горохолина Ліс.

— Відволікаючий маневр, — казав «Рибалко», окресливши на мапі селище Лисець. — Саме відволікаючий маневр.

— Тоді робимо напад, — кажу. — Кілько треба часу для рекогносцирування?

— Чотири дні.

— Маєте два. Зробити треба дванадцятого вересня, мак-

симум тринадцятого. Се зумовлено тим, що документацію можуть переправити літаком.

Аби запобігти вивезенню документів, я залучив «Сіро-го», його кулеметники цілодобово чергували у схронах біля летовища, це вправні стрільці, які протягом трьох днів ладні ціною життя не дати злетіти жодному літаку.

Розвідники мали здобути інформацію про Лисець. Точну пляну розташування вулиць, будівель біля гарнізону. Вельми зручний двоповерховий будинок, на даху якого встановимо мінометний розрахунок. Наша людина визначила шляхи відступу. На цю операцію відправлено десять вояків. Усі вдягнуті у большевицькі однострої, мали документи бійців інженерного батальйону. На возах під дровами провезли до містечка арсенал, це гранатомети, міномети та снаряди до них.

У Богородчанах операцією керував поручник «Бистрий». «Рекс» працював з командирами чот на знання своїх обов'язків. Вони з «Бистрим» відпрацювали систему розпізнавальних знаків та кличок. Підготували дві збірки відступу. Перша відразу за селищем у виярку, там чергувало відділення прикриття, ці люди повинні перехопити і евакуювати архів. На другій збірці сходяться ті, хто за якихось причин не дійшов до першої.

* * *

Як і заплановано, перша ударна відволікаюча група 12-го вересня о 21.00 зайняла позиції в Лисецю. Ми тим часом через викрити агентуру дали Богородчинському НКВД інформацію, що на Лисецьку залогу буде здійснено напад УПА для заволодіння зброєю та мастилом. Аби підсилити, ми обірвали зв'язок, хоча знали, що чекісти зв'яжуться між собою по рації.

Хитромудрість спрацювала. О 20.00 із Лисця вирушило шість вантажівок і танкетки. Перший залп із двох легких

гранатометів, встановлених на даху двоповерхівки, група здійснила о 21.30. Коли прибули вантажівки, в селищі вже тривав бій. Вантажівки зустріли лобовим пострілом гранатометів. Після того, як перша вантажівка запалала, стрільці залишили вогневу позицію. Перейшовши по даху на інший будинок, а там у загальній паніці розчинилися серед большевицьких солдатів.

Інше відділення в Богородчанах тим часом наблизилося до воєнкомату, де залишилося два взводи охорони. Їх роззброїли без жодного пострілу. Капітан спробував чинити опір, та вояк проткнув його багнетом. Коли забрали документи, військкомат підпалили. Згідно з моєю інструкцією тут хлопці мали зімітувати напад випадкового характеру, і мета — нібито списки призовників. Там же на згарищі залишили обсмалені теки де зберігалися матеріали по впровадженій большевицькій агентурі. Подібна маніпуляція давала мені фори два-три дні. Доки чекісти не схаменулися і не почали підчищати агентуру.

* * *

Постало завдання вирахувати в обласному проводі агента Москви. Мій штаб перебував на постої неподалік Львова. Тому я вирішив особисто проконтролювати хід справи, якою керував Григорій Пришляк. Григорій окремих вісьмох підозрюваних. Питання, де і коли завербований агент, ключ саме тут. Я попрохав скласти звітність про родинний склад усіх підозрюваних, потрібно дізнатися про їхнє пересування протягом останнього року, коли і на який термін щезали з поля зору, хто із рідних і близьких був заарештований. Інформацію розподіляли по різних теках. Окремих відомості про арештованих родичів, найбільше виявилось у друга «Хмари», у нього два брати у київській «Лук'янівці», сестри в Сибіру. Але «Хмару» допитати немає можливості,

він у запіллі, пересувається від криївки до криївки, навіть я не знаю про його місце перебування, звісно, він на підозрі, адже агенти НКВД можуть діяти опосередковано через зв'язкових, і через них впливати на людей і на події. Референт місцевої СБ «Юрко» запропонував застосувати стару перевірену методу, кожному підозрюваному закинути дезінформацію певного напрямку, а потім очікувати, яку наживку заковтнуть. Зазвичай ми підкидаємо фальшивки про місце перебування видних провідників УПА, чи то генерала Чупринки, або мене. Але у подібній пляні багато мінусів. Метода застаріла і часто використовується самими НКВД против нас, не повірять большевики.

Півтора тижні я розбирав папери, отримані від різних агентів. Обласний провід у поміч надав конячку з возом, бо більше двох днів затримуватися на одному місці не можна, а зібраних матеріалів стільки, що самостійно не понесемо, у наплічниках не розосередити. Охоронній двадцятці щось дати не маю право, вони носять провіант і зброю.

Я розділив інформацію по пунктах: родичі, сфера пересування, близькі контакти. Із восьми підозрюваних сімох можна арештувати без сумніву, бо у кожного у близькому оточенні є провокатор, та у кожного родичі у заручниках. Одного арештовувало НКВД, а потім випустило, низові ланки СБ подібне сприймають, як беззаперечний доказ співпраці. Та все ж я звернув увагу на восьмого, можна сказати чистого, як янгол.

Микола Кислярський працював зв'язковим у проводі Касарапа, явок не знав, однак таке можна й простежити, а потім куди слід повідомити про тайник. Так, я зрозумів, аби розплутати цю справу, потрібно йти шляхом парадоксу. Працював ще тиждень, аби перевірити інформацію, яка проходила через Кислярського, чи не було яких паралелей з арештами. Та й тут за ним ніяких огривів. І все ж саме оця

«святість» і непутила. Такий час, коли за кожним ув'язався якийсь прогріх. Енкаведисти зазвичай підставляють під удар нашої служби вірних націоналістів. І яким таки дивом поза їхньою увагою опинився Кислярський? Тепер питання, яким чином він передає розвідку. Адже стеження за ним цілодобове. Цілком можливо, діє через скритки, звична схема. Ще запит — яким чином Кислярського завербували? Адже не було причин для шантажу, тобто близьких родичів не мав, через яких би його шантажували. Та ось потрапило прохання Кислярського, датоване 1942-м роком, де він прохає взяти його бійцем до однієї із чотирьох сотні під командуванням Кліма Савура. Тоді його прохання відхилили, бо потрібен був у місті. Наступний звіт агента «Синиці», який писав, що якось під час вечері у кав'ярні помітив, як у Кислярського із кишені стирчить рукоятка. «Синиця» зробив заувагу, аби надійніше приховав пістоль. В еведенційній картці глянув, яка Кислярському була видана зброя, лише граната системи Ф-1, пістолет або інше вогнепальне забезпечення не отримав і про здобуття не повідомив, а наказ звітувати про добутий зброю є. Я підписав наказ про арешт Кислярського. Як потім з'ясувалося, причиною зради стала така дрібничка, як «парабелюм». Зрадив лише тому, що хотів мати пістолет, у цьому відмовили ми, але не пошкодували чекісти.

* * *

Настав час виводити із лісу талановитих людей, які знадобляться у майбутній боротьбі. Доки їх не перебили смершівські «стрибки»¹. Потрібно легалізувати. Для цього задіявалася маса різних документів, головним чином це звільнення від військової служби після наскрізного поранення, у більшості

¹ «Стрибки» — (від рос. «истребительные батальоны») перевербовані колишні вояки УПА, червоні партизани, які мали досвід боротьби з українськими партизанами.

цьому на тілі були підтвердження. Правда дехто, хто проходив вишкіл у Нойгаммері, мали під правою лопаткою вже штучне поранення, надрізи зроблені німецькими лікарями, які неможливо відрізнити від справжніх кульових поранень.

Не виключалася можливість арешту, я б навіть сказав, більшість із легалізованих неодмінно понюхають білих ведмедів. Тому на подібний випадок передбачався інструктаж. Я наполягав, щоби при арешті ні за яких обставин не зізнавалися, що є працівниками СБ. У випадку пропозиції співпраці погоджуватися, але не відразу, дати чекістам певний термін для «обробки», зазвичай тиждень. Раз на місяць агенти мають дати про себе знати. Таким агентом став Григорій Пришляк. Його арештували і змусили до співпраці. Саме через Пришляка я дізнався, що чекістам вже відомо моє справжнє ім'я.

* * *

Я зі своєю групою прибув до села Добросин. Ми вже третій день полюємо за боївкою під керівництвом «Лебединського». Це спецбоївка МВД, яка працює під УПА. У селі вони нарobili бiди, згвалтували дiвчинку 12 рокiв, убили її батька, пограбували мешканцiв. Районний провiдник Йосип Касарап до нашого прибуття зiбрав максимум свiдчень, детальний опис большевицького кодла.

Зважаючи на мобильнiсть банди i вiддаленiсть од своiх, ми виснували, що їй потрібне постійне місце базування, стабильне постачання. Враховуючи, що в деяких селах вони брали виключно горiлку, значить, рацiон iхнiй пiдживляється складом. Мають вантажiвку ГАЗ i легковик «емку».

Ми з «Рексом» розташувалися у Жовкві, обравши хату на загумiнку¹. Сюди зв'язкiвцi приносили свiдчення. Визна-

¹ Загумінок — окраїна, передмістя.

чили, в яких селах бандити найактивніші — Дубрівка, Тернів, Синьковичі.

— Що ж, — заключив «Рекс», — найвірогідніше місце дислокації — Крехівський монастир.

— Значить, негайно туди запит, — кажу. — Є зв'язок?

— Директору школи зателефоную, наша людина.

Вже за годину ми знали, що у монастирі переховуються двадцять три військовики, позиціонуються, як УПА бульбівська. Озброєні ППШ, ручними кулеметами, одним важким зенітним, легкими ротними мінометами.

— Що ж, друже провідник, поїду сам розбиратися, вам вже без потреби, — «Рекс», начепив портупею, почав складати планшет.

— Добре, тільки постарайся захопити ватажків і кількох стрільців. А я закінчу слідство.

«Рекс» із чотою «Каменя» взяли монастир без бою. Бандити виставили ненадійну стійку, сподівалися на мури монастиря, що тут вони в безпеці. Та місцеві хлопчаки показали потаємні входи під стіною. Наші вояки безшумно зняли охоронців і сплячими взяли всю банду. Так званий сотник «Лебединський» це лейтенант МВД Григор'єв, з «Великою Землею» зв'язок підтримував через большевицько-польський партизанський загін ім. Щорса. На жаль Григор'єва доставити мені на допит не вдалося. Під час слідства, один із свідків, селянин, який постраждав від псевдо-сотника (саме його онуку згвалтували і вбили зятя), коли охоронець на мить відволікся, схопив ґралі¹ і проткнув лейтенанта. Більшість бійців банди, мобілізовані у Жовкві недавно, і були впевнені, що воюють у лавах бульбівців. Їх переправлено у різні військові округи, де мають пройти політичний перевишкіл.

¹ Ґралі — вила.

* * *

З містечка Борщів, що на Тернопільщині, прийшло повідомлення про різанину, яку нібито влаштувала УПА над поляками.

Я прибув зі слідчою групою. Крайовий референт СБ «Сивий» зробив відчит, що від 17 до 24 червня в містечку знищено 34 польські родини і повішена вчителька російської мови.

— Зладнано вельми гладенько, — говорив «Сивий», журно киваючи, — розумієте, друже провідник, протягом тижня без жодного звуку. Сусіди анічирк, ніхто нічого не чув, не бачив, зате большевицька преса і агітатори переконують, що це ми зорудували.

— Розумію, — говорю, — господарі впускали убивць, бо довіряли. З'ясували, що цих людей поєднувало?

«Сивий» зам'явся:

— Та багато чого спільного. Хоча б те, що більшість поляки.

— Не те. Думайте.

«Сивий» зазирнув у протокол, я вказав на рядок: «висловили бажання скористатися правом залишити ССРСР».

— Вони всі мали виїхати, — замислено мовив «Сивий», — навіть учителька плянувала повернутися до себе на Донбас.

— Як населення сприймає большевицьку агітку?

— Звісно, ніхто не вірить, що то бандерівці, навіть комуністи.

— То ж слід підсилювати.

— Працюємо. Хоча належного обладнання немає. Третій день безперервно експлуатуємо друкарську машинку. Листівки щодня клеїмо по місту.

— Маєте когось в НКВД?

— Телефоністку.

— Замало. То ваша недопрацьовка, має бути хтось із

офіцерського складу, тим більше їх легко вербувати, чекісти охочі до грошей і горілки.

Отже, часу зовсім не маємо. Навіть цієї ночі може постраждати якась родина. НКВД діє за певним списком, який треба здобути. Яким чином? Напасти на відділок? Та для такого потрібно принаймні двадцять добре вишколених бійців, а в Борщівському районі діють сили самооборони, це сільська молодь, яка пішла у ліси, аби уникнути совєцької мобілізації, до того ж подрібнені на чоти і розпорошені по району, аби зібрати, потрібно принаймні два дні. Тож дав завдання «Сивому» негайно почати з'ясовувати, хто ще із поляків плянує на виїзд. Була вже дев'ята вечора. Коло пошуків звучилося, тому що у Борщеві залишилося лише дві польські родини. Я вирішив організувати засідки, взяти під охорону ці сім'ї. Пішло дві групи по чотири бійця, одну очолив я. Моя боївка рушила до оселі Бартоломея Гродзіцкі, прибули о двадцять третій. На запитання господаря: «Кто ту есть?», я відповів: «Енкаведе». Поляк років п'ятдесяти запросив до господи. Тут же із кімнати вийшла стурбована ляшка, я попросив, аби в покої залишався тільки господар.

— Чому на вас так магічно впливає оте «енкаведе»? Що ви без зайвих питань прочинили, адже сказати міг будь-хто, як ми, наприклад.

— Не розумію пана офіцера.

— Просто, я не офіцер НКВД, а вояк УПА, — бачу, що поляк від страху ось-ось знепритомніє. Поспішив заспокоїти: — Я тут, аби захистити вас. І все ж поясніть, чому відчинили, ніби пароль почули.

— Сьогодні мав прийти показач¹. Ми вже і речі збрали. Говорили, треба виїхати поночі, а на квартирі засядуть вони, аби на бандерів чекати.

¹ Від польського pokazac — провожатий.

Я склав протокол допиту, який свідчив: два дні тому до пана Гродзіцкі прийшов агент НКВД, повідомив, що бандерівцями готується напад і ліквідація його родини. На моє питання, чи вірить сам пан Бартоломей, що ті 34 родини скатували саме УПА.

— А чому я маю не вірити? — одповів поляк. — Ви мого брата і дядька вбили.

— Ми? За яких обставин вони загинули?

— В селі.

— В селі. Чом промовчуєте, що вони були в Армії Крайовій?

— То звідки про те пану відомо? — у Гродзінські очі ледь з орбіт не повипадали.

Тим часом у двері постукали. Бартоломей пішов відчиняти, ми ж розосередилися. Я з пістолетом наготові сів у вітальні в кріслі, «Лимон» став за дверима, «Клей» в коморі, що зразу за вхідником, четвертий друг чергує на вулиці, у нього завдання замикати пастку, як тільки чекісти увійдуть до квартири. За моїми розрахунками їх теж має бути не більше чотирьох, бо ліквідаційній команді в таких умовах гурмою працювати не зручно. До того ж без потреби ходити натовпом, коли на меті забити лише двох літніх поляків.

— Здравстуй, хазяїн! — чую басовитий голос із вітальні.

Бартоломей поспіхом щез у другій кімнаті. В проході намалювався тип у цивільному, на рукаві пов'язка з тризубом.

— Руки вгору! — командую.

Чую у прихожій метушня.

— Пред'явіть документи! — по-московськи наказує оперативник «Клей».

— Спакойна сваі, — каже перший чекіст піднімаючи руку, а другою намагаючись дістати якийсь документ. — Ви с какова атдела?

Тим часом зайшли хлопці, занесли ще двох спутаних.

У затриманих вилучили два пістолети «ТТ», три німецьких багнети і «парабелюм» з глушником. Я послав за другою групою, якщо у них без гостей, то мають зніматися і йти нам на поміч.

На допит приводили по одному на кухню.

— Кому маєте звітувати про виконану акцію?

«Лимон», аби чекіст став говіркіший, застосував прийоми, натискаючи на больові точки та ламаючи пальці.

— Капітану Курочкіну.

— Хто наступний у списку? І скільки подібних команд?

— П'ять. Сьогодні тільки Гродзінські.

— Де знайти Курочкіна?

Прийшли наші хлопці із другої засідки. Полонених відтягнули до річки, де забили трофейними багнетами, якими нещодавно чекісти вирізали польські родини.

Зі слів ліквідаторів, Курочкін на квартирі лише з одним охоронцем. Про всяк випадок оточили будинок. Курочкін на другому поверсі. У темний під'їзд пішли я з «Сивим» удаючи ліквідаторів. На сходах перетнув охоронець.

— Пароль.

— Белая берьоза, — кажу.

Нас впускають до квартири. Заходимо у вельми прокурену кімнату із затуленими вікнами. Лампочка на шнурку з картонним плафоном освітлює лише стіл, завалений паперами, пляшками з-під горілки, пива і недоїдками. Курочкін не один, з «товарищем». Капітана я впізнав за описом. На вході чутно метушню, то знімають стійкового, вже чую, як наші хлопці обережно проникають до квартири. Курочкін ще не второпав, що ускочив у халепу. Налив келишок горілки, простягнув мені.

— На, разгавейся.

Це вже неодноразово помічав, що москалі поняття «розговітися» розуміють просто як напиться.

— Даруйте, не вживаю.

— В чьом дело? — капітан підвівся і скерував мені в обличчя лампу, зиркнув на пістолет з глушником, направлений на нього.

Гість Курочкіна виявився секретарем борщівського ви-конкому. Курочкін на допиті не артачився. Виспівав усю відому йому агентуру в УПА, про пляни НКВД стосовно провокацій проти українців і поляків. Передав і реєстрик сімей, призначених на знищення і на вивезення. Благав залишити життя. Пляна ліквідацій мала здійснитися протягом двох тижнів. Першою у списку на знищення була завідувача районним відділом освіти Євгенія Осадченко.

Майора, гостя і стійкового забили тут же в квартирі, багнети залишили в тілах.

«Сивий» отримав наказ протягом ночі попередити усіх за списком, аби рятувалися.

* * *

Сумна подія сталася в селі Біще. Моя боївка спинилася на дводенний постій. До «Клима» прийшла господарка повідомила, що у неї щез годинник чоловіка. «Клим» вишикував боївку посеред села.

— Поверніть украдене, — йшов повз шеренгу, зазираючи кожному у вічі, — поверніть зараз, відбудетеся покаранням, а ні, то біда буде.

«Клим» власноруч обтрусив кожного, потім взяли за старшин, перевіряли навіть мене. Годинник знайшли у планшетці Чайковського, схований у прокладці на дні.

— Друже провідник, — звертався до мене крадій, — біс попутав.

— Це мародерство, — мені дійсно було шкода, але правило є правило.

Чайковському тут же прилюдно відрубали голову. Друг «Кішка» пропонував ліквідувати і його дружину, яка знала

про цю покражу, але промовчала. Звісно, я заборонив, хоча і «Клим» наполягав на страті.

— Вона знає нас особисто, і тепер Соломона наш зятий ворог. Такий носій інформації вельми небезпечний.

— Годі смертей. Чим ми тоді ліпші от чекістів будемо? Її відпустили.

* * *

Семен приніс справу, що стосувалася сотника Павла¹, керівника Станіславського надрайонного проводу. Через нашу людину в НКВД дізналися, чекісти цієї весни наблизилися до сотника настільки, що впевнені — його арешт справа кількох тижнів. Знаючи, який обережний сотник, як у нього поставлена конспірація, закономірний висновок — Павло підпустив ворога і йому беззастережно довіряє.

— Я перетрушу його оточення, — пропонував «Рекс».

— Вірно, — одповів я і посміхнувся, посмішка мабуть не зладналась, — де його бункер, одному Богу відомо, навіть штаб не скаже про квартирування командира, та от чекісти десь знайшли слабіну в панцирі сотника. У тебе три дні, аби організувати нам зустріч.

— У вас здогад?

— Зосередьтеся на жіночому слідові.

Аудієнція вдалася лише через тиждень. Зустрілися у Залуквах опівночі. Павло прийшов з двома охоронцями, у мене теж двоє людей. Спочатку між стражами виник конфлікт. Вояки відмовлялися відпускати сотника хоча б без одного козака і без зброї. Не зважали навіть на мій військовий ранг, а я представився і подав документи полковника

¹ Когуц Павло (1923-1951). Сотник. Загинув у криївці разом з побратимами Ярославом Глумом та Ігорем Скрентовичем. Заблоковані у криївці бандами НКВД, большевики послали одного із селян до сотника з пропозицією здатися, на що отримали відмову. Вояки застрілилися.

курінної розвідки, а також повноваженого СБ.

— За сю непокору опісля війни відповімо, — виправдувався козак, — а тепер чекістами нашпиговано навіть повітря.

— Добре, — кажу, — ми з сотником усамітнимосся. Розмова віч-на-віч. Дозволю мені перевірити на наявність зброї.

Ми з Павлом розмістилися у звільненій хаті ближче до лісу. При гасовій лампі я детальніше роздивився сотника. Легінь, не більше двадцяти чотирьох років. У добротному бостоновому однострої, вочевидь викроений із трофейної совецької мануфактури, перетягнутий ремінцями портупеї, з боку порожня маузерна кобура. Хлопець зняв мазепинку. Русяве волосся зачесане назад, від кінчиків вуст помітні зморшки, які бувають у людей, що постійно посміхаються.

— Знаєте, хто я? — питаю, дивлячись на Павла поверх окулярів.

— Здогадуюсь, — він смиконув плечима і посміхнувся.

— А чом я тут, теж здогадуєтесь?

— У загальних рисах, є кілька варіантів.

— Які ж?

— А то вже дзузьки. Кажіть своє, бо собі дорожче викривати охиби таким, як ви. Проковтнете з чоботами.

— Отримали інформацію: чекісти наблизилися до вас настільки, що впевнені піймання сотника Павла не забариться. Отже, у вашому оточенні сексот і це не нова людина, а хтось, кого добре знаєте.

Сотник порозуміло кивав, ніби вже здогадується, хто зрадник. Почав перераховувати, на кого думає. Зазвичай це селяни, до яких заходив на постій. Я знав усіх цих людей із протоколів слідства. Павло назвав сексотів, яких СБ вирішило залишити для оперативних потреб, тобто тих, кого не шкода.

— Впевнений, скоро все з'ясуємо, — на прощання подав сотникові руку, — ви лепський конспіратор, власне кращий за мене, і я зроблю вигляд, ніби не знаю про прихований пістолет, який не знайшли мої люди.

Павло посміхнувся і почервонів.

— У такому разі і я ніби не відаю про пістоля під столом, який задалегідь залишили ваші люди.

Викликав по одному охоронців. Спочатку зайшов Ярослав. Відтоді, коли переступив поріг, хлопець поводився опозиційно. Мені то й на руку, зазвичай такі найбільше втрачають пильність, коли не підлаштовуються під опонента, особливо, якщо опонент більш досвідчений.

— Хочу знати ім'я нової подруги, яка з'явилася у вашому оточенні, — кажу, уважно дивлячись на вояка, — із якою познайомилися у Ямниці.

— Яка така подруга? Щось ви, пане, обдурені кимось.

— Може й так, а може й ні. Зараз закликаю не клеїти дурника, а співпрацювати. Се більше потрібно вашому сотнику, ніж мені чи вам. Особисто я настроений, аби вберегти його від біди, не дати чекістам такої розкоші, як голова сотника Павла. А командуванню він дорогий, як дуже цінна бойова одиниця. Тепер крок за вами, наскільки ви відданий сотнику і його справі, чи з вашого боку прихильність це лише пусте пащекування.

— Я за Павла життя віддам, — Ярослав стис кулаки.

— То й доведіть. Таке питання. Де Павло має бути після-завтра, знаєте?

— Знаю, але не скажу.

— То й не треба. Павло о двадцять третій прибуде до станції Хриплин, аби зустрітися зі станичним, передасть йому грипси, приблизно о першій переміститься до Чернів.

Ярослав сконфужено глянув на мене так, ніби я дістався до його думок, певним чином так і було.

— Але ж... — тільки й мовив.

— До речі, цю інформацію ми отримали із НКВД, так, що витік із вашого кола. Им'я, Ярославе, ім'я. Чекістам це надійшло лише три дні тому. Тож поетапно, коли був розроблений маршрут, і всі, хто про нього знав?

— Михайлина, із Ямниці, — приголомшено мовив Ярослав, — Павло два тижні тому познайомився, у Львові навчається на лікаря. Але... у них любов.

— Запевняю, невинні не постраждають.

Допит третього, зовсім юного хлопця, років шістнадцяти, лише зміцнив підозри проти Михайлини. Із нею доручив розібратися «Рексу», аби сам виїхав до Ямниці і з тамтешнім відділом СБ розібрав справу.

На другий день «Рекс» привіз звітність. Дівчина зізналася, з початку 1944-го року є агенткою Станіславського НКВД. З сотником познайомилася на весіллі подружки, куди завітав Павло в однострої старшого лейтенанта авіації. Того ж вечора Михайлина повідомила свого куратора, і чекісти відреагували — оточили село, та Павло до того вийшов, чекісти свою операцію трактували як «зачистка від бандерівського елемента».

— Я показав сотнику протокол допиту, — говорив «Рекс», — і він...

— Не повірив, — перебив я.

— Так, навіть плакав. Друже провідник, що у нас за робота така? Скільки горя довкіл, а ми масла до вогню підливаємо.

— Що з дівчиною?

— Хотів залишити, але вона спробувала втекти, ямницький референт «Хорт» її застрілив. Тут, друже провідник, інформація із Бережанського району. «Клим» стверджує, що важливо.

«Рекс» розгорнув листа:

— Повідомляю, що Соломона, дружина Чайковського, страченого за мародерство, пішла на співпрацю з МГБ, ставши полюбовницею начальника районного МГБ.

Так, це вже серйозне ускладнення, на мить я пожалкував, що не послухався тоді «Клима» і «Кішку», які пропонували ліквідувати її слідом за чоловіком.

* * *

Від крайового референта СБ Південно-Західних земель «Смока»¹ приходили зведення, що в терені «Одеса» не все гаразд, заповнений агентами МВД, які взяли під контроль провід і активно впроваджують серед війська і населення антиоунівську політику, а також всіляко компрометують українську армію. Терен під контролем «Далекого»². Проблемний провідник і група проблемна. Крайовий провід фактично непідконтрольний Головному визвольному штабу. Трьома партизанами «Далекого», якимись «Убийконем», «Гайчуром» та «Андрійком» зліквідовано двох наших оперативників «Зміюку» та «Латиша». Як довело розслідування, ці троє у 1944-му нібито втекли зі станіславської в'язниці, а потім уникнули першої хвилі нашої чистки, а подібний елемент, який побував у полоні ретельно перевірявся. Таких людей, якщо спливали докази злочину, ліквідували або відправляли у віддалені боївки. Ці троє відсиділися у резервних чотах, де вже чистка здійснилася. Значить, якимсь чином дізналися про потаємну операцію СБ. Це свідчення того, що чекісти засіли навіть у керівній ланці служби безпеки, можливо, просочилися в моє оточення.

¹ Козак Микола («Богдан», «Вівчар», «Смок» — 1914-1949 крайовий референт СБ Південно-Західних українських земель, командир УПА «Північ». Лицар Золотого Хреста Заслуги. Загинув у бою з бандами МГБ.

² Дивитись — Янишевський Степан.

«Смок» прислав мені листа, в якому закликав ліквідувати «Далекого» та його групу, як бунтівну банду. Я утихомирював його запал. Годі ліквідацій, очевидно, що з чистками ми переборщили, знекровили УПА, та й наша провина у тому, що з'являються місцеві князьки, котрі стають в опозицію Головному Проводу. Наприклад взяти Дубнянський район, звідти від початку 1943-го року приходять скарги на референта СБ «Мамая»¹, який безглуздими репресіями залякав район і ігнорує накази Проводу прибути для пояснень.

Хоча й керувалися ми благою необхідністю, аби у війську залишився найстійкіший елемент, хто не здається в полон. Так, саме через полон ми маємо впроваджених агентів. У сталіністів стосовно цього є наказ № 227, «ні кроку назад», якщо полон, значить зрадник. Ми собі такого дозволити не можемо. По-перше, це не стикається з нашим кодексом честі, тримати у лавах шантажем, по-друге — не маємо людського ресурсу.

Я прагну, аби навіть викритих агентів залишати жити, одних, яких не можна використати, на кілька років сховати у віддалених бункерах для канцелярської роботи, аби за цей час змінилася мережа.

«Далекого» я знаю ще зі студентських років, коли розслідував справу зриву антимосковських маніфестацій у Львові. «Далекий», він же Стефко Янишевський, тоді керівник студентської сітки ОУН. Я наказав «Далекому» прибути і разом урегулювати ускладнення, а можливо й непорозуміння. Передав йому листа, де нагадав про наші студентські

¹ Панчук Олександр («Мамай», «Спритний») 1921-1951. У 1939-1940 роках крайовий провідник ОУН Дубнянського району. 1942-1945 — зверхник СБ ОУН Дубенського, Вербівського, Демидівського районів. У червні 1945 оточений бандами МГБ при спробі застрелитися важко поранив себе. Куля пройшла поза черепом вибивши очі. Також були прострелені ноги. Після 6-ти років постійних катувань не зламався. Поводився з катами зверхньо, говорив, що загарбники не мають права його судити, вони ніхто. Розстріляний у Дубенській в'язниці.

роки, натякнувши, що ми були близькими приятелями. Запевнив, що я вірю у нього як у відданого побратима, який під впливом певних обставин припустився деяких виправних помилок. Дійсно, все ще можна виправити, доки не запізно. Ми даємо «Далекому» шанс урегулювати ситуацію. Якщо ж «Далекий» і надалі отаманствуватиме і сим самим гратиме на користь советів, ми зліквідуємо і «Далекого» і його оточення.

* * *

У військовому гарнізоні міста Рівного запроваджено двоє наших агентів, які не знають один одного. За останні півроку приходять різні свідчення, то хтось перевербований. Аби з'ясувати хто, довелося через агентів впливу рекрутувати звичайного солдата і завербувати у Києві, де він мешкав. Із ним під час його відпустки працювали дівчата. Всім агентам я дав завдання надіслати звіт про гарнізон. Головний орієнтир на шифровку солдата. Додому він надіслав листа:

«Вітаю, мої дорогенькі. Як живете !?

Дуже сумую і постійно думаю про вас. Як там дім ??. Чи жива тітка Варя? Я за три з половиною тижні як уїхав бачив її сльози... Ті кошти, які обіцяв, 7 карбованців, невзбарі вишлю, як тіко піду у звільнення. Думаю надіслати вам десяток-2-й поштівок. Це коштуватиме 15 копійок. У відпустку ж не знаю, як вийде.... Служу ще мало, не заслужив. Хотілося б у травні десь числа 13-го, аби вам із посівною допомогти. Тут вітрів немає, як у нас, а тихо-тихо».

Підкреслені слова згідно з кодовою системою цієї групи значили: якщо знак оклику перед знаком питання, це значило «важливо, військова частина спецпризначення, секретність підвищена. «Дім» — батальйон, аби було «будинок» велося б про дивізію. «Тітка» — командир полку,

«три з половиною» — полковник, «сльози» — командир росіянин, «...» — три офіцера, «7 карбованців» — сім танків, «десяток-2-й» — дванадцять автівок, «поштівок» — казарм, «15 копійок» — 15 кулеметів, «відпустка» — літаки, чотири крапки — чотири літака, «числа 13-го» — 13 гармат, «вітрів» — командири євреї, «тихо-тихо» — двоє.

Інформація із цієї шифрограми не збігалася зі звітністю одного агента. Так вираховували перебіжчика.

* * *

1-го січня 1946-го року я з п'ятьма бійцями особистої охорони прибув у розташування районного референта СБ «Гонти», який зі своєю боївкою увійшов до підрозділу «Сови», що оперував на Тернопільщині. Загалом, я і мій штаб охоронявся п'ятдесятьма вояками, які скрізь невідступно мене супроводжували. Та останнім часом я наказав розосередити бійців по периметру, аби рухалися по 5 чоловік. Бо така кількість вояків неодмінно привабить чекістів, їм відомо, що ми вже не відзначаємося великими з'єднаннями. А наявність великої групи вказуватиме, що це охорона якогось провідника.

Попереду йшла розвідка, зазвичай під виглядом подружжя, за розвідкою група прикриття, флангові рої.

Бункер «Гонти» розташований за п'ять кілометрів від села Буряківка. Приміщення зроблене шахтовою метою. Довгий хід під гірку, укріплений цеглою і колодами. Потім доволі простора кімната, з окремими бічними ванькирами. На мій подив, тут обладнано світло і телефон.

— Ви б ще й рейки провели, — дорікав я. — Це ж чекістам ніякої розвідки не треба, прийдуть по дроту.

— Не хвилюйтеся, друже провідник, — посміхався «Гонта», показуючи ряд білих зубів, — Скрізь вибухівка, та й вихід запасний. Непоміченою муха не пролетить. Якщо хто і

проскочить, варто лише крутнути, і ми миттєво до святого Петра разом з кістками.

Я вельми задоволений таким психологічним налаштуванням. На жаль недостатньо таких, хто обере радше смерть ніж полон.

«Гонта» відразу перейшов до справи. Розклав на столі мапу Глусятинського району:

— Тут базується спецгрупа майора Слепцова, — вказав червоний хрестик на мапі.

— Мені він живий потрібен, — кажу з інтонацією, що це не прохання, а наказ. — Сподіваюся, ваша пляна прорахована до цяти.

— Складно, друже провідник, хіба випадок. Із того, що ми готуємо чекістам навряд чи хто живий вийде. Але наказ. Ми задіяли всю мережу інформаторів, серед них буде наша людина.

«Гонта» подав мені розписану пляну операції. Спецгрупа Слепцова викрила у районі десять наших бункерів. Свідчення того, що Слепцов впровадив до нас свою агентуру. Саме тому майор потрібен живий. Зліквідувати цю групу непросто. Вишколені у спецшколах, кожен солдат мав бойовий досвід проведення диверсій у глибокому тилу противника. Загін добре озброєний, сім кулеметів «дегтярів», восьмеро снайперів. Пересуваються на вантажівці і «емці», обладнаній важким крупнокаліберним кулеметом і німецьким мінометом. Зіткнулися у бою з такою групою, значило втратити багато наших.

Підрозділ «Сови» розпорошений по терену і діяв, дотримуючись наказу Шухевича — із великими загонами большевиків вести оборонну війну, нападати на тили дрібними роями з метою зриву політичних та економічних заходів окупантів, створення для них несприятливих умов існування.

На цю операцію призначено 18 вояків. Для засідки обрала вигідну місцину, в ущелині дорога пролягала через галявину, там і плянувалося замкнути чекістів. Гнізда бомбістів обладнані на соснах, кулеметники до бомбардування ховатимуться у схронах неподалік шляху. Самі металльники до проходу розвідки теж затаяться зі стрільцями. На сосни прибиті гілочки, по яких зручно швидко забратися на верхівку і також покvapно злізти.

Аби заманити Слепцова за дві версти у лісі, влаштували фальшивий табір, звели намети і група селян імітувала військове життя. Вночі палили багаття, яке поспіхом гасили, як тільки чути гуркіт літака-розвідника, але пригашували так, щоби розвідник помітив. Надалі наші подвійні агенти поверхово підтверджували, що десь у лісі тимчасово базується окружний провід. Телефонний апарат «Гонти» напряму підключений до сільради, поміг у цьому голова Дмитро Козуб, наш агент. Слепцов неодноразово зв'язувався з командуванням у Тернополі саме через цей телефон. Тому нам відомий точний час чекістської операції, та й про будь-які відхилення і доповнення нам своєчасно повідомляла співробітниця жіночої мережі СБ «Калина», впроваджена у секретаріат районної міліції. У «Гонти» три кулемети МГ-42, один «максим» і ручний «люйс». Однак головна ставка на бомбістів, вони виконують основну роботу. Хоча «Гонта» і не мав права, та на моє прохання долучив нас до операції.

Я з двома роями під командуванням поручника «Гадюки» укрилися за горбом, де на шляху закрут, наше завдання відрізати і зліквідувати розвідку. У нас на озброєнні совєцькі «судаї», у кожного по дві гранати «лимонка». Я від перетому миттєво заснув. Чув, як Ганя поклала мені під голову свій наплічник.

За розрахунком чекісти мали з'явитися не менше ніж за годину. Тільки ніби задрімав, як повз нас проїхало шес-

теро вершників. Розвідники. Усі в цивільному, на руках пов'язки відзнаки польової жандармерії УПА. За десять хвилин, як розвідка щезла за пагорбом, земля здригнулася, спрацював дистанційний фугасний заряд, далі заторохкотіли кулемети.

Ми в гострій поготівлі. На галявині вже звучать поодинокі стріли, добивали поранених.

— Не виконав, мабуть, наказ, — кажу Гані. — Із того армагедону навряд чи хто вискочив.

— Занадто складне завдання дав. Гранати, мій друже, не обирають, кому життя залишити.

Ось чатовий дав знак «напоготові». Розвідники мчали на поміч своїм. Вже чуто тупіт коней. «Гадюка» наказав відбезпечити і тримати гранати на запобіжниках. Хриплять коні, яких мені чомусь дуже шкода. Наказ поручника «жбурляй». Гранати потонули у снігу. Розрахунок вірний, за ті секунди, доки спрацювали уповільнювачі, вершники добралися до зони поразки.

Почалися вибухи. Поранені коні падали, уцілілі ставали дибки. Та розвідники досвідчені, відразу в наступ. Обстріляли наші позиції щільним вогнем. І поливали злагоджено, одні стріляють, інші перезаряджають, а ми повростали у сніг, голови не підняти. Виходять у перших набої, другі стають на заміну. Чим скінчиться? Доки у них боезапас не вичерпається? «Гадюці» вдалося зробити чергу, змусивши їх на мить припинити вогонь, а нам змінити позиції, і нарешті вистрелити у відповідь. На поміч підійшов «Гонта». Чекістів закидали гранатами.

Ми підібрали зброю і уцілілого коня.

«Гонта» підійшов до мене.

— Це чудасія, друже провідник, ваш клієнт живий, поранений, але живий. Куди його?

— Давайте до вашого сховища.

Вояки спішно розчленовували забитих коней, аби забрати м'ясо.

* * *

Я зайшов до бункеру, Слепцов уже там. Його поранено у стегно і гомілку. Аби страждання майора не заважали допити, я дав знеболюване зі своїх запасів, він попрохав горілки і курити. Ганя стенографувала.

Слепцов випив перший стакан, почав жувати пігулки. Озирнувся.

— Непогано «Гонта» влаштувався, а я, між іншим, шукав це лігво зовсім в іншому місці.

— Вам всього лише слід було скористатися деякими правилами із вишкільної програми спецшколи НКВД, а саме — поставити себе на місце суперника, думати як він.

— Думав, — відмахнувся Слепцов, закурюючи, — я навіть у самому селі шукав і знайшов.

— Так-так, «Хмара» і «Рись» — ви їх взяли, — я зиркнув у записничок, — другого грудня. І вони вам викрили два бункери.

— Викрили, — дразливо мовив майор, знову затягнувшись і розкашлявшись, — аби не мої спеці сапери, то рознесло б нас по лісу до єдреної фені. Там стільки вибухівки закладено. Ось тоді пронесло, а тепер, видно, бога прогнівив.

— Ви віруючий?

— А ви? Хіба не показова віра ваша? То для сільських вуйків ви віруючі. А мене не переконаєте, віруючі не можуть убивати.

— Мене в любові до Бога з дитинства виховували. І я не вбачаю тут ніякої показушності. Ми щирі як у боротьбі, так і у вірі.

— Ну, а мені дещо інше прищеплювали, тому у кожного із нас своя правда. Ви мене для одкровенень сюди притягнули? Стрілятимете тут, чи десь у лісі? Це як у віруючого питаю, якому з дитинства посіяли такі догми як: не убий, б'ють по правій щоці, підставляй ліву.

— Ми заручники війни. Тому, майоре, облишимо християнську патетику і повернемося до наших земних справ. Справи такі — мені потрібні імена.

— І який мені сенс од тієї відвертості? Адже життя все рівно не залишите. По-перше, я приблизно знаю де бункер, подруге — знаю в обличчя самого «Михайла», чи то Миколу Арсенича. Хіба не достатньо аргументів для смертного вироку?

— Ви добре поінформований, — говорю, — чекістам слід віддати належне. Однак я закликаю вас хоч раз у житті послужитися добру.

— Добру? — Слепцов зареготав. — Значить, отак з бухти-барахти маю змінити світогляд, тільки тому, щоб послужитися вашому, як ви думаєте, добру.

— Та ви й самі не вірите у своє світобачення. Мабуть, не покладаєтеся з того часу, коли комуністи убили вашу родину під Белгородом. Чи може таки вірите байкам про шкідників із заходу? Ні. Ви просто все життя переконуєте себе. Та й тепер не вірите, що принесли нам щастя. Адже говорили своїм людям під чарку, що тут ваші колгоспи нікому не потрібні, бо люди живуть заможніше, а заможніше тому, що немає над ними комуністів.

— Ну-ну-ну, — Слепцов вимушено посміхнувся, — хто б нами пишався. Куди нам до вас.

— Ви про що?

— А про те, як вдається вам навколо пальця усіх обводити. У Кремлі вірять у ваш примітивізм і цим нас заразили.

— Ви то самі як до своєї місії ставитеся? Місіонери чи окупанти?

— Я вже давно ні про що таке не розмишляю. У мене наказ партії і батьківщини.

— І до чого призвела ваша віддана служба? До того, що вся світова громадськість вас і вашу партію вважають виявом Сатани. А особисту провину можна спокутувати одним благородним вчинком. Я все рівно знайду ворогів, тільки з вашою допомогою ошадили б час.

— Ви не благородство пропонуєте.

— Я раджу вмерти чесною людиною.

— Я офіцер, ви, судячи з усього, теж маєте якісь моральні зобов'язання. Я можу служити чому завгодно, але захищаю інтереси своєї ідеології, свого бога, якщо забажаєте. І залишусь вірним принципам чи оманам, як ви думаєте.

— Так тому й бути.

Я покликав чатового, наказав забрати арештованого, бо самостійно пересуватися він не міг. Слепцова та інших полонених забрали углиб лісу. Ми ж за відсутності загону зайшли у село в міліцейських уніформах і вилучили всю документацію майора. Серед паперів я знайшов звіти-доноси. По почерках вже віднайшли слепцовських агентів.

* * *

Се була незаплянована зустріч із Шухевичем. Я відправив своїх людей, бо вже не довіряв зв'язковим провідника. Ми зустрілися в урманському лісі на березі річки. По виразу командувача бачу, у нього проти мене накипіло.

— Друже Арсене, вам багато чого слід пояснити і не в приватному порядку і не зараз. Тепер вимагаю пояснень стосовно арешту моїх зв'язкових. Ваша служба репресіями геть знекровила армію. Вірніше, ваші люди, бо все ж сподіваюся, служба безпеки не особиста опричнина зверхника «Дем'яна», а таки складається враження, що перейняли виключно під свою зверхність і перетворили

на фактичне НКВД. Адже для народу вже немає різниці, чекісти або ви.

— Прошу вибачення, друже провідник, але я маю свідчення, що в ланці ваших зв'язкових працює чекістський агент, людина наближена до вас, можливо й не одна.

— Є тому докази?

— Прямих немає, та слід тягнеться від викритої в Августинівці криївки. Зіставлення фактів наводить на «Наталку».

— Лише слова. І моя претензія має силу. Ви ігноруєте накази Головного визвольного штабу, дієте на власний розсуд, приклад — справа «Чорноти»¹, він порушив наказ про взаємодію з Вермахтом. Ви ж навіть не заарештували його, в той час за подібну провину зліквідували сотника «Бориса».

— «Чорнота» діяв у рамках оперативної пляни. Та й мова не про те, на це буде окремий час для пояснень. Вам слід знати, що розпочате розслідування стосовно агентурної діяльності «Наталки» на користь НКВД.

— Такої санкції від мене не отримаєте. Ви її замордуєте, чесну подругу, яка неодноразово доводила відданість українській справі.

Я показав Шухевичу протокол, де занотовані свідчення селян Івана Галая та Казимира Перегуди, вони свідки арешту «Наталки» під час чекістської облави.

— Її арештували і швиденько відпустили, а вона про те не повідомила. Як таке поясните, друже провідник?

Видно Шухевича це зажурило.

— Людський фактор. Знала, що СБ подібного не подарує. Звичайний страх.

— Вона під присягою, і всі ми під присягою. Йде війна, і подібні слабкості не вибачаються нікому.

— Чому ж не забрали її раніше?

¹ «Чорнота» — Олекса Гасин.

— Знайте, ми не збираємося її ліквідувати. Знадобиться для подальшої роботи.

— Я все рівно переконаний — ви перебільшуєте, як кажуть большевики — «наробили перегибів» із визначенням ворожої агентури.

— Усі зведення про впровадження до наших лав чекістської агентури вельми зашкодили нашій справі, а мало б бути навпаки, бо ми до цього були готові. Та вчасно не вбагнули, що чекісти вели до своїх цілей, перша — боротьба з оунівським підпіллям нашими ж руками, вони просто посіяли серед нас розбрат, і друге — через уцілілі боївки впроваджують за кордон свою агентуру. Адже як ідеально для легенди, людина прийшла із глибокого антисоветського запілля. І тут я з вами згоден, ми підпали впливу, зародилося і виросло недовір'я. Наробили сих самих перегибів.

На прощання передав Шухевичу кодовий квадрат¹, за допомогою якого будемо вести особисту переписку.

* * *

Зв'язкову «Наталку» привів «Клим». Починалася друга доба мого перебування у криївці неподалік села Жуків. Хлопці із охорони в іншому бункері, що за двісті кроків. Відразу після допиту я розраховував хутко залишити село і перебраться до півночі. Бо мені стало відомо, що НКВД залучило чималенький ресурс, аби зловити мене, напевне у кожному селі по кілька агентів, які мають на мене орієнтири.

«Наталка», вона ж Марія Римик, вже зрозуміла, що викликано її до провідника СБ не просто на чаювання, бо аби

¹ Шифрувальний квадрат — метод шифрування де всі літери алфавіту вписувалися у розділені на горизонтальні і вертикальні рядки квадраті. Розшифровка здійснювалася за допомогою «ключа». Метода мала кілька ступенів складності. Деякі з них так і не були розшифровані.

підозра, то обійшлася б звичайним слідчим.

— Я хочу знати, за яких обставин ви, подруго Маріє, були завербовані. Вашу біографію уважно вивчив. Бездоганна оунівка, випробувана німецьким полоном. Чим вас большевики зламали?

Вона нібито полегшено зітхнула, без сумніву несла тягар і очікувала арешту. Ганя тим часом відкрила віддушину, яка була заткнута подушкою.

— Клятий майор, у безвихідь таку загнав, — почала оповідь Римик, — майор Соколовський схопив у Чорткові. Я діяла за легендою, що працювала у низовій ланці зв'язкових провідника «Данила». Розкрила кілька застарілих шифровок і явки провідників, які вже загинули. Мене протримали дві доби, дві безсонні доби допитів, яскраве світло в очі і проклята музика, сумна-сумна, таку журу нав'яли, що думалося нехай вже заб'ють до смерті, аби скінчилося усе це очікування невідомо чого. А потім Соколовський каже, що, мовляв, провина важка, але можна спокутувати, для цього треба ліквідувати «Данила», або принаймні привести до нього людей майора.

— Як же ви такому повірили? — питаю. — Адже проходили спеціалізований мустерунок¹ і це є в інструктажі. Найпопулярніший гачок чекістів — довіра секретного завдання.

— Повірила, бо зламало мене оте чергування: побої, музика, карцер, знову побої. На думці, аби лише вийти на волю, а там гайнути — шукай вітра в полі, де сховатися, та перебуду.

— Далі, зрозуміло, перехопили.

— Саме так. Мене привезли в село Бишки, я швиденько у першу-ліпшу хату, попрохала одяг. Почекала ночі і до лісу, а там, як ви кажете, перехопили. За всіма ознаками, наші.

¹ Мустерунок — вишкіл.

Ще й допитував слідчий Крутько, якого я пам'ятаю ще з сорок третього у групі «Тура», у польовій жандармерії служив. Тому не мала сумніву, що серед своїх. Крутько нещадно бив, звинувачував у сексотстві, я ж доводила, що працюю у зв'язковій ланці між «Лемішем»¹ і «Чупринкою» і негайно маю передати шифровку провіднику, що на моїй лінії працює ворог. Мені тут же дали скласти шифровку і я вказала, що на зв'язок виходжу через криївку в Августинівці. Мене у Бишках зачинили у льоху. А вранці приїхали чекісти. Тут і збагнула, що накоїла. Соколов сказав, що в Августинівці убито вояків, і вони загинули через мене і тепер справжня СБ того не спустить.

— Ви знов-таки порушили інструкцію. У подібному випадку треба повідомляти вашого особистого референта.

— Я гідно прийму смерть, друже провідник.

— У мене такої пляни щодо вас немає. Знадоба вийде у іншій справі.

Я дійсно не збирався її ліквідувати, а використати у грі проти Соколовського.

Коли на світ почало благословляться, вирішив вийти із криївки, бо нарешті пішов сніг. Та недалеко собаче перегакування змусило повернутися до бункера, а «Клим» залишився чергувати біля люка, замаскованого під пеньок. Він повернувся за хвилину.

— Друже провідник, облава, вийти ніяк.

— Почекаємо ночі, — говорю якомога спокійніше, та в душі все вирує, багато чого передбачили у цій криївці, але не евакуаційний хід.

— Я, здається, знаю причину охиби. Соломона.

— Що Соломона?

¹ Кук Василь («Василь Коваль», «Ле», «Юрко Леміш», «Медвідь») — 1913-2007 — генерал-хорунжий, головнокомандувач УПА після загибелі генерала «Чупринки». У 1954-му потрапив у полон.

— Вона була в селі під час моїх відвідин, оце зараз припущаю, що раніше мене помітила.

Я взяв Ганю за руку:

— Сподіваємося, що минеться, а ні, то маєш піти.

— Що за дурниці. Навіть не обговорюється. Я перед Богом обіцяла розділити із тобою щастя і смерть. Я не залишу свого генерала.

— Якого ще генерала, — обійняв її, а вона пригорнулася.

— Для мене ти мій генерал.

О сьомій ранку почули кроки по криївці. Тупцялися, намагаючись визначити порожнечу. Ось по трубі віддушини заскреготів металевий щуп, вибив подушку, яка впала на посуд.

— Це все, — мовив я, зводячи на «парабелюмі» курок.

— Друже провідник, дозвольте дати бій.

Обійняв «Клима». Він пішов по проході до шахти виходу. Я, тим часом, збирав до купи важливі документи, зокрема, що стосувалися агентів стратегічного впливу, мережа яких тягнулася по всій Україні і деяких регіонів Росії. Почалася стрілянина. «Клим» впав у проході, далі вибухнуло, друг підірвав себе.

— Я спокійна, — мовила Ганя посміхнувшись.

— Так, ми їх перемогли.

ЕПЛОГ

23 січня 1947-го року Микола Арсенич-Березовський був оточений бандами МГБ НКВД. Застреливши зв'язкову «Наталку» та дружину, облив гасом і підпалив документи, застрелився сам. Посмертно отримав звання генерала Служби Безпеки.

*Автор висловлює подяку наступним людям,
які посприяли виходу книжки:*

Арсеничу Василю – с. Нижній Березів.

Боршошу Івану – м. Суми.

Влашинець Оксані – с. Нижній Березів.

Гнатищак Ганні – с. Нижній Березів.

Горицькому Мирославу – м. Київ.

Дорошенку Геннадію – м. Суми.

Дрогомирецькій Марії – с. Нижній Березів.

Енею Харалужному – м. Суми.

Коломацькому Василю – м. Аврора (Канада).

Медуниці Олегу – м. Суми.

Мінаєву Геннадію – м. Суми.

Надалу Сергію – м. Тернопіль.

Симчичу Миколі – с. Вижній Березів.

Скільському Миколі – с. Вижній Березів.

Сулятицькому Миколі – с. Вижній Березів.

ПОВАЖНИЙ Аркадій Олександрович

ГЕНЕРАЛ

“Писаний Камінь”

Косів

2014

Обкладинка

Сергія П'ятаченка

Комп'ютерна верстка

Віталія Стефурака

Видруковано в ПП “Писаний Камінь”

Свідоцтво Держ. реєстру: серія ІФ, № 44

Івано-Франківська обл., м. Косів,
вул. Незалежності, 28.

Тел-факс: 2-24-91

E-mail: Evrika-pk@ukr.net

Підписано до друку 24.12.14. Формат 60x84\16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Умов. друк. арк. 11,28. Обл.-вид. арк. 7,55.

Тираж 200 прим. Замовне 406.